

Žmogaus teisių
stebėjimo institutas

PAREIGŪNO BENDRAVIMAS SU NUKENTĖJUSIAISIAIS

PRAKTINIS VADOVAS

Leidinio redaktorė:

dr. Erika Leonaitė (Žmogaus teisių stebėjimo institutas)

Autoriai:

Skyriai „Nusikalstamos veikos psichologinis poveikis nukentėjusiesiems“, „Bendravimo su nukentėjusiais pagrindai“

dr. Edita Dereškevičiūtė, dr. Gintaras Chomentauskas (Žmogaus studijų centras)

Skyriai „Informacijos suteikimas nukentėjusiesiems“, „Nukentėjusiųjų apsauga nuo grėsmių, atsirandančių po nusikalstamos veikos“, „Bendravimas su nukentėjusiais nuo smurto artimoje aplinkoje“

dr. Erika Leonaitė (Žmogaus teisių stebėjimo institutas)

Skyrius „Bendravimas su mažamečiais ir nepilnamečiais nukentėjusiais“

Ieva Daniūnaitė (Paramos vaikams centras)

Skyrius „Bendravimas su psichosocialinę negalią turinčiais nukentėjusiais“

Karilė Levickaitė (Psichikos sveikatos perspektyvos)

Skyrius „Bendravimas su intelekto sutrikimų turinčiais nukentėjusiais“

Ugnė Grigaitė (Psichikos sveikatos perspektyvos), Dana Migaliova (Lietuvos sutrikusio intelekto žmonių globos bendrija „Viltis“)

Skyriai „Bendravimas su nukentėjusiais nuo prekybos žmonėmis“, „Bendravimas su nukentėjusiais nuo seksualinių nusikaltimų“

Kristina Mišininė (Kovos su prekyba žmonėmis ir seksualiniu išnaudojimu centras)

Skyrius „Bendravimas su nukentėjusiais nuo neapykantos nusikaltimų“

Kristina Normantaitė (Žmogaus teisių stebėjimo institutas)

Dėkojame partneriams Lietuvos Respublikos generalinei prokuratūrai, Lietuvos policijos mokyklai ir Victim Support Europe už bendradarbiavimą ir pagalbą rengiant leidinį. Už vertingas pastabas nuoširdžiai dėkojame Linėjaus universiteto (Švedija) Policijos mokymų instituto lektoriui Pär Stihl.

Šio leidinio parengimą finansiškai parėmė Europos Sąjunga pagal Teisingumo programą. Visa atsakomybė už leidinio turinį tenka Žmogaus teisių stebėjimo institutui. Leidinio turinys negali būti vertinamas kaip pateikiantis Europos Komisijos nuomonę.

Projektą remia Europos
Sąjungos Teisingumo programa

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-609-95968-2-2

© Žmogaus teisių stebėjimo institutas, 2018

Daugiau nei 40 000 žmonių Lietuvoje per metus oficialiai pripažįstami nukentėjusiais. Nukentėjusiais nuo smurto, apgaulės, vagysčių, praradusiais artimuosius, sveikatą, turtą, orumą, ramybę ir daug ką kitą.

Visi jie turi Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse nustatytas teises bei pareigas, tačiau ar viską galima sutalpinti į keletą įstatymo straipsnio pastraipų? Ar gali įstatymo žodis reglamentuoti žmogaus skausmą, išgąstį, pasimetimą, pyktį, neviltį, netektį? Ar gali kelios teisės akto eilutės grąžinti jam pasitikėjimą savimi, kitais žmonėmis, institucijomis, valstybe? Veikiausiai ne. Įstatymo galia ir paskirtis yra kiek kita.

Nukentėjusiam žmogui labiau nei bet kas gali padėti kitas žmogus – jo žvilgsnis, bendravimo tonas, atidumas, gebėjimas ne tik tinkamai paklausti, bet ir išklaudyti. Nors dažniausiai nukentėjusieji sulaukia artimųjų, draugų palaikymo, tačiau tam, kad žmogus vėl atsitiestų, pasijustų saugus ir atkurtų susvyravusį tikėjimą teisingumu, labai svarbu, kaip vykdydami

savo tiesiogines pareigas su juo bendrauja tie, į kuriuos jis kreipėsi pagalbos.

Taip, nukentėjęs žmogus turi būti svarbus ne tik kaip ikiteisminiam tyrimui reikšmingų duomenų šaltinis, formalus proceso dalyvis, bet ir tiesiog kaip ypatingai aplinkybių paveiktas žmogus, kuriam reikalinga pagalba.

Todėl visi, kas nuo pirmų minučių po įvykio iki galutinio teismo žodžio, bendrauja su nukentėjusiuoju, lemia, su kokia patirtimi jis gyvens toliau. Ir ne tik jis. Juk šiuos žmones dažniausiai supa nemažas ratas tų, kuriems oficialiai nukentėjusiųjų statusas nesuteikiamas, bet jie kartu išgyvena ir patį skaudų įvykį, ir tai, kokią bendravimo su pareigūnais patirtį įgyja jiems brangus žmogus. Todėl dėkoju visam būriui garbių šio leidinio autorių, kurių žinios, įžvalgos, labai konkretūs ir praktiški, gyvenimiški patarimai padės pareigūnams geriau suprasti nukentėjusio asmens išgyvenimus, lūkesčius, poreikius.

Nuoširdžiai linkiu, kad kintantis mūsų visų požiūris į nukentėjusiuosius ir šiuo leidiniu tobulinami gebėjimai jiems padėti prisidėtų kuriant tvarų Lietuvos žmonių tikėjimą teisingumu.

Generalinis prokuroras Evaldas Pašilis

TURINYS

I. NUSIKALSTAMOS VEIKOS PSICHOLOGINIS POVEIKIS NUKENTĖJUSIESIEMS	5
Trumpalaikė reakcija	6
Ilgalaikė reakcija	10
II. BENDRAVIMO SU NUKENTĖJUSIAISIAIS PAGRINDAI	13
Bendravimo su nukentėjusiaisiais principai	14
Apklauskos vykdymo principai	18
III. INFORMACIJOS SUTEIKIMAS NUKENTĖJUSIESIEMS	22
IV. NUKENTĖJUSIŲ APSAUGA NUO GRĖSMIŲ, ATsirandančių po nusikalstamos veikos	26
Nukentėjusiųjų apsauga nuo bauginimo, keršto ir pakartotinės viktimizacijos	27
Nukentėjusiųjų apsauga nuo baudžiamojo proceso sukeltos antrinės viktimizacijos	29
Specialių apsaugos poreikių vertinimas	29
Specialių apsaugos priemonių taikymas	35
Nepilnamečių nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo ypatumai	40
V. BENDRAVIMAS SU ITIN PAŽEIDŽIAMAIS NUKENTĖJUSIAISIAIS	44
Bendravimas su mažamečiais ir nepilnamečiais nukentėjusiaisiais	45
Bendravimas su negalią turinčiais nukentėjusiaisiais	50
Bendravimas su psichosocialinę negalią turinčiais nukentėjusiaisiais	50
Bendravimas su intelekto sutrikimų turinčiais nukentėjusiaisiais	54
Bendravimas su nukentėjusiaisiais nuo prekybos žmonėmis	56
Bendravimas su nukentėjusiaisiais nuo seksualinių nusikaltimų	60
Bendravimas su nukentėjusiaisiais nuo smurto artimoje aplinkoje	63
Bendravimas su nukentėjusiaisiais nuo neapykantos nusikaltimų	67

I. NUSIKALSTAMOS VEIKOS PSICHOLOGINIS POVEIKIS NUKENTĖJUSIEMS

Kalbėdami apie bendravimą su nukentėjusiais* pareigūnai sako, kad kartais tai yra tikras iššūkis. Kartais nukentėjusieji elgiasi keistai, atrodo neadekvačiai ramūs, net linksmi. Pasakoja apie patirtą išgyvenimą abejingai – taip, lyg skaitytų neįdomų tekstą ar perpasakotą matytą filmą. Tuomet sunku patikėti, kad jie patyrė traumą. Arba netikėtai užsipuola norinčius padėti pareigūnus. Tai sukelia neigiamas pareigūnų reakcijas, nepalankų ar net priešišką santykį. Kartais nuo nusikaltimo nukentėję asmenys, atrodytų, smulkmeniškai pasakoja tai, kas nesuję su nusikaltimu, o paklausti apie nusikaltimą – nutyla, žodžio iš jų neišpeši. Kiti kalba nenuosekliai, mintys „šokinėja“ nuo vienos temos prie kitos, todėl sunku suprasti įvykių seką. Kai kurie prieštarauja patys sau – taip sukeldami pareigūnams abejonių dėl liudijimų tikslumo. Dalis atsisako duoti parodymus, palankiai kalba apie smurtautoją, pradeda jį ginti...

Siekiant geriau suprasti nukentėjusiuosius ir pasirinkti tinkamiausius bendravimo būdus svarbu žinoti, kaip žmogus gali reaguoti į patirtą traumuojančią įvykį – nusikalstamą veiką (1 pav.). Kadangi po nusikaltimo nukentėjęs asmuo bendrauja su pareigūnais, jų elgesys turi labai didelę reikšmę ir gali lemti, ar susiformuos neigiamos ilgalaikės reakcijos į smurtą. Po nusikalstamos veikos nukentėjusieji yra ypač pažeidžiami, todėl pareigūnams tenka sudėtingas ir atsakingas vaidmuo šiuo jautriu laikotarpiu, – jie gali švelninti traumos išgyvenimą arba jį reikšmingai sustiprinti.

Traumuojantis įvykis kiekvienam asmeniui gali sukelti intensyvių stresą, kuris lemia savaiminius nevalingus žmogaus organizmo, psichikos ir elgsenos pokyčius. Laikoma, kad įvykis ar aplinka yra traumuojanči, kai ji stipriai pažeidžia esminius asmens įsitikinimus ir lūkesčius, susijusius su saugumu, fizine neliečiamybe, pasitikėjimu ir teise.¹ Tokių įvykių pavyzdžiai gali būti grasinimas susidoroti, fizinis smurtas, seksualinė prievarta ir pan., taip pat prievartos ir kančių stebėjimas. Trauma dažniausiai turi neigiamas, kai kada visą gyvenimą trunkančias pasekmes ją patyrusiam asmeniui.

Asmuo psichologinę traumą gali išgyventi dviem etapais:

1. **Betarpiška (arba trumpalaikė) reakcija;**
2. **Ilgalaikė reakcija.**

*Praktiniame vadove sąvokos „nukentėjusysis“ ir „nusikaltimo auka“ vartojamos sinonimiškai, nurodant į nuo nusikaltimos veikos nukentėjusį asmenį, ir gali apimti asmenis, kurie dar nėra formaliai pripažinti nukentėjusiais.

1 Barlow, D. H. *Clinical handbook of psychological disorders: a step-by-step treatment*, United Kingdom: The Guilford Press, 2002.

Psichologinio traumos poveikio supratimas yra būtinas gilinantį į nukentėjusiųjų būseną, elgseną ir padidina galimybę suvokti nusikaltimo detales bei suteikti reikalingą paramą nukentėjusiam asmeniui.

1 pav. Galimos reakcijos į nusikaltimą kaip traumuojančią įvykį

TRUMPALAIKĖ REAKCIJA

Žmogus, pamatęs ar atsidūręs grėsmę keliančioje situacijoje, per šimtąsias sekundės dalis patiria daug fiziologinių reakcijų, kurios keičia kūno ir psichikos funkcionavimą. Savo esme šie pokyčiai yra evoliuciškai susiformavusios „priemonės“, kurios padeda individui greičiau pabėgti iš situacijos, įgyti reikiamų jėgų kovai arba jos išvengti. Dažniausiai reaguojama vienu iš trijų „sustink-kovok-bėk“ veikimo būdų.

Intensyvios grėsmės akivaizdoje žmogus sąmoningai nesvarsto, kaip elgtis, tai – labai greitas ir nesąmoningas „pasirinkimas“. Organizmo reakcijos į grėsmę greitis yra evoliuciškai labai vertinga savybė. Informacija apie grėsmingą situaciją aplenkia smegenų žievę, kuri yra atsakinga už sąmoningą įvykio analizę bei sprendimus, ir patenka į evoliuciškai žymiai anksčiau susiformavusias smegenų dalis. Dėl to grėsmę sukeliančio stimulo sukelta fiziologinė ir emocinė reakcija gali būti greitesnė, nei smegenų žievė spėja signalą priimti ir įvertinti. Kitaip tariant, organizmas jau bus pasiruošęs reaguoti anksčiau, nei žmogus sąmoningai suvoks grėsmę.²

Konkreiti žmogaus reakcija į grėsmę priklauso nuo momentinio situacijos įvertinimo ir asmens polinkio elgtis tam tikru būdu. Paprastai asmenys, grėsmės akivaizdoje pasirinkę aktyvų pasipriešinimą, kovą, bandymą pabėgti iš situacijos ar pajutę, kad negali pajudėti ir nesipriešina kito žmogaus agresijai, vėliau negali paaiškinti, kodėl jie būtų

2 Wilson, Ch., Lonsway, K. A, Archablaut, J. *Understanding the neurobiology of trauma and interviewing victims*, End Violence Against Women International, 2016, <https://www.evawintl.org/Library/DocumentLibraryHandler.ashx?id=842>; LeDoux, J. E. *The emotional brain: the mysterious underpinnings of emotional life*, London: Phoenix, 1999.

taip elgėsi. Grėsmės akivaizdoje tarsi automatiškai įsijungia tam tikra mūsų reagavimo programa, lemianti fizinius ir psichinius pokyčius bei mūsų elgseną. Tai nereiškia, kad mes visiškai prarandame sąmoningą savo veiksmų kontrolę, tačiau ji labai stipriai sumažėja. Kai kuriais atvejais, kai žmogus patenka į emocinio šoko būseną, sąmoningos veiksmų kontrolės gali ir visiškai nebelikti.

„Kovok arba bėk“ reakcija

„Kovok arba bėk“ (angl. *fight or flight*) reakcija gali būti metaforiškai lyginama su automobilio variklio „turbo“ režimu, kuris per akimirką suteikia varikliui papildomos galios. Esant „kovok arba bėk“ reakcijai, kūnas staiga įgauna daugiau jėgų ir išvermės kovoti su stipresniu priešininku ar pabėgti nuo greitesnio užpuoliko. Ši reakcija į grėsmę gali lemti neracionalų arba pernelyg stiprų atsaką. Pavyzdžiui, fizinę prievartą patyrusi moteris, išsigandusi besiantinančio smurtautojo, griebia peilį ir keletą kartų jam smogia. Tokių įvykių sąrašą būtų galima tęsti ir tęsti. Juos vienija stipri reakcija į grėsmę: sąmoningą sprendimą pakeičia automatinė „kovos ar bėgimo“ reakcija, pastiprinta sprogstamu energijos užtaisu, ir rezultatas nebūtinai yra toks, kokio sąmoningai norėtume įvertinę aplinkybes.

Stipraus streso būsenai būdinga, kad asmuo nesąmoningai renkasi patį paprasčiausią, primityviausią elgesį, ir tik vėliau, jau nurimęs pastebi, kad buvo galima pasielgti visiškai kitaip (pvz., sutuoktinio smurtą patyrusi ir trečio aukšto bute užrakinta be raktų palikta moteris pasakoja, kaip ji, vyrui išėjus, pabėgo iš buto per balkoną – taip rizikuodama savo sveikata ir gyvybe, ir tik vėliau, kai atsidūrė saugioje aplinkoje, prisiminė, kad turėjo pasislėpusi atsarginį raktą, kuriuo galėjo pasinaudoti).

„Sustink“ reakcija

„Sustink“ reakcija (angl. *freeze*) nėra visiškai tas pats, kas toliau aprašomas sustingimas (toninis nejudrumas) ir atsiskyrimas nuo patyrimo (disociacija).³ „Sustink“ reakcija dažnai pasirodo prieš „kovok arba bėk“ reakciją kaip mūsų kūno pasirengimas veikti. Ši reakcija (kaip ir „kovok arba bėk“ reakcija) būdinga ir gyvūnams, jos tikslas – išlikti nepastebėtam (jei gyvūnas nejudą, yra „nematomas“, nes grobuonis dažnai reaguoja į

3 Wilson, Ch., Lonsway, K.A, Archambault, J. Understanding the neurobiology of trauma and interviewing victims, End Violence Against Women International, 2016, <https://www.evawintl.org/Library/DocumentLibraryHandler.ashx?id=842>
Moskowitz, A. „Scared stiff: catatonia as an evolutionary-based fear response“, Psychological Review, 2004, 111 (4), p. 984-1002.

Heidt, J. M., Markx, B. P., Forsyth, J. P. „Tonic immobility and childhood sexual abuse: a preliminary report evaluating the sequela of rape-induced paralysis“, Behavioral Research and Therapy, 2005, 43(9), p. 1157-71.

judesį ir tada puola auką; deja, tai ne visuomet tinka žmonėms). Taip pat ši reakcija leidžia mūsų smegenims per sekundės dalis įvertinti grėsmę ir pasirinkti tolesnio veikimo būdą. Jei mūsų julsės rodo, kad pavojus praėjo, mes atsipalaiduojame ir tęsiame pradėtą veiklą, jei ne, – dažniausiai kovojame arba bėgame.

Sustingimas ir disociacija yra išlikimo refleksai, kurie įsijungia tada, kai grėsmė yra tokia didelė (tiksliau – mūsų smegenys įvertina grėsmę kaip didelę, neįveikiamą), kad ją nugalėti nėra jokių vilčių, kaip ir nėra galimybių nuo jos pabėgti ar kaip nors jos išvengti. Dar daugiau, asmuo gali manyti, kad bet koks pasipriešinimas ne padės, o tik pablogins situaciją. Šios reakcijos dažnos tarp asmenų, patyrusių pakartotinį fizinį ir seksualinį smurtą artimoje aplinkoje, nes jų patyrimas dažniausiai rodo, kad ką bedarytų, vis tiek negalės pabėgti nuo smurtautojo.

Sustingimo (toninio nejudrumo) atveju atsakęs paklusti kūnas tarsi atima iš žmogaus bet kokią galimybę pasipriešinti. Grėsmės akivaizdoje asmuo jaučia, kad staiga nebegali pajudėti ar kalbėti („negalėjau nė piršto pajudinti“, „negalėjau net rėkti, nes tarsi kas gerklę užspaudė“). Patyrę toninį nejudrumą nukentėjusieji dažniausiai jį apibūdina kaip laikiną paralyžių.

Didelės grėsmės situacijoje asmenys taip pat gali patirti disociaciją, t. y. jiems gali atrodyti, kad jie tarsi atsiskyrė nuo patiriamos situacijos ir savo kūno. Jie nustoja jausti stiprių dirgiklių poveikį ar skausmą. Asmuo vėliau sako: „aš tarsi atsijungiau“, „nieko nejaučiau“, „viskas vyko kaip rūke, kaip ne su manimi“. Kai kuriais atvejais asmuo gali nualpti ar prarasti atmintį.

Sustingimas ir disociacija gali padėti išlikti aukoms, atsidūrusioms nuolatinės fizinės ar seksualinės prievartos situacijoje, nes patiriamas skausmas ar psichologinė trauma būtų pernelyg intensyvi, kad būtų galima ją išgyventi. Sustingimo atveju atsirandanti psichinė ir fizinė nejautra tarsi apsaugo asmenį, atsidūrusį beviltiškoje padėtyje.

Yra pagrindo teigti, kad dauguma moterų, anksčiau patyrusių lytinę prievartą, reaguoja į tokią grėsmę sustingdamos: net 52 proc. moterų, patyrusių seksualinę prievartą vaikystėje ar seksualinę agresiją, vėliau reagavo į traumuojančią įvykį patirdamos sustingimą.⁴ Esant pasikartojančiai prievartai, ši reakcija darosi dar dažnesnė, nes realios šeimos gyvenimo aplinkybės ir subjektyvūs veiksniai neleidžia aktyviai pasipriešinti ar pabėgti nuo smurtautojo.

4 Fusé, T., Forsyth, J. P., Marx, B., Gallup, G. G., Weaver, S. (2007). Factor structure of the tonic immobility scale in female sexual assault survivors: an exploratory and confirmatory factor analysis. *Journal of Anxiety Disorders*, 21, 265-283.

Sustingimo reakcija sukuria nepalankią terpę įveikiant psichologinę krizę, kuri gali būti išgyvenama vėliau. Nukentėjusysis linkęs kaltinti save: „Kodėl aš nesipriešinau? Juk galėjau!“ Psichologiškai tai yra žymiai sudėtingesnė situacija nei ta, kai asmuo priešinasi, kovoja už save ar bando pabėgti, nes tada jis ar ji lengviau atranda vidinį pasiteisinimą – „aš padariau viską, ką galėjau“. Sustingimo atveju aukai vėliau žymiau sunkiau sekasi paaiškinti savo elgesį sau pačiai ar kitiems.

Asmuo gali patirti emocijų pasimetimą, stiprius kaltės ir gėdos jausmus, ypač tais atvejais, kai aplinkiniai ar smurtą tiriantys pareigūnai abejoja, ar auka pati neprovokavo užpuoliko jam nesipriešindama ir neprieštaruodama. Tokia aplinkinių reakcija yra dažna baudžiamojo proceso sukkelto traumuojančio poveikio (antrinės viktimizacijos) priežastis. Pavyzdžiui, pareigūno klausimai: „ar nemanote, kad toks jūsų elgesys ir apranga galėjo provokuoti kaltinamąjį siekti seksualinio artumo?“, „kodėl jūs nesikreipėte pagalbos iškart po įvykio?“ ar pan., pateikti seksualinio nusikaltimo aukai, gali ją stipriai traumuoti, paskatinti atsakyti rašyti pareiškimą policijai ar dalyvauti bylos nagrinėjime, nes tik sustiprina aukos savęs kaltinimą ir įteigia mintį, kad „esu pati kalta“.

„Įtik“ reakcija

„Įtik“ (angl. *fawn*) reakcija gali pasireikšti kaip betarpiška reakcija į grėsmę. Ji gali būti ir ankstesnių pakartotinių trauminių patyrimų, kurie žalojančiu būdu jau paveikė asmenybę, rezultatas. Pastebėta, kad dalis asmenų, kurie ilgą laiką buvo traumuojančiuose santykiuose ir negalėjo jų išvengti, paradoksaliai reaguoja į grėsmę.⁵ Užuot pabėgę ar kovoję su grėsme, jie stengiasi įtikti, pataikauti, prisitaikyti prie agresoriaus reikalavimų. Išorinio stebėtojo ar vertintojo nuomone, tokia reakcija yra visiškai nesuprantama. Pavyzdžiui, kai nuolatinio seksualinio prievartavimo šeimoje auka teismo posėdžio metu pradeda ginti ar ieškoti pateisinimo smurtautojo elgesiui, tai sutrikdo ir kaltintojus, ir teisėjus.

Vis tik, tokios reakcijos prasmė ir jos psichologinė funkcija tampa suprantama žinant aukos gyvenimo istoriją. Toks elgesys gali būti būdingas priklausomoms asmenybėms, kurios yra patyrusios (dažnai nuo vaikystės) nuolatinį traumuojančią poveikį, susijusį su seksualine prievarta, gąsdinančiu, griežtu ar kitaip žalojančiu tėvų elgesiu ir pan. Tokį patyrimą turintis asmuo dažnai tuokiasi ar renkasi į partnerius taip pat

agresyvų asmenį ir vėl tarsi atkartoja tėvų šeimos scenarijų. Bet kuriuo atveju, kai auka nuolat patiria smurtą artimoje aplinkoje ir negali efektyviai pasipriešinti ar nedrįsta pabėgti iš traumuojančios aplinkos, ji stengiasi psichologiškai prie jos prisitaikyti pertvarkydama savo vertybes, emocijas ir įvykių įprasminimą. Auka tarsi apeina „sustink-kovok-bėk“ reakcijas, nes jos buvo neefektyvios ir sąsąmoningai renkasi „įtik“ reakciją, kurios tikslas laimėti palankumą ir taip išvengti traumuojančio poveikio. Šis siekis įgyti palankumą transformuojasi į paradoksaliai išgyvenamą smurtautojo patrauklumą.

„Įtik“ reakcijos supratimas atveria galimybę pagalbą nukentėjusiesiems nuo ilgalaikio smurto teikiantiems asmenims pamatyti, su koku sudėtingu ir daugiasluoksniu reiškiniu jie susidūrė. Čia retai padeda raginimas tuoj pat ir visiems laikams nutraukti santykius su smurtautoju. Smurtinių santykių nutraukimas – tai procesas, kuriame, dalyvaujant skirtingų tarnybų atstovams (psichologams, socialiniams darbuotojams, teisininkams), žingsnis po žingsnio, asmeniniais pokalbiais, diskutuojant, teikiant emocinę paramą, pasakojant iš žalojančių santykių sugebėjusių išieiti kitų žmonių istorijas, palaiptinai keičiamas nukentėjusiojo pasaulio suvokimas ir atsiranda kitokio gyvenimo viltis.

Po trauminio įvykio „įtik“ reakcija nukentėjusiajam sukelia stiprų vidinį konfliktą, pasimetimą, nes sunku rasti sąsąmoningą pateisinimą, kodėl buvo nesipriešinama, ir net, priešingai, buvo stengiamasi prisitaikyti prie agresoriaus. Atkreiptinas dėmesys, kad nukentėjusysis taip elgiasi nesąsąmoningai veikiant psichologiniams gynybos mechanizms – ši reakcija tarsi „išjungia“ gaunamą informaciją apie situacijos grėsmingumą, todėl asmuo dažniau atsiduria pavojingose aplinkybėse. Dėl to jai ar jam dažniau iškyla pakartotinio tapimo nusikaltimo auka (pakartotinės viktimizacijos) grėsmė.

Jei į nusikalstamą veiką nukentėjęs asmuo sureagavo pagal „įtik“ modelį, aplinkinių abejonės, kad „auka tik apsimeta auka“, nes „pati bendradarbiavo“ (panašiai kaip ir „sustink“ reakcijos atveju) sukelia dar didesnę vidinį skausmą ir yra dažna po nusikaltimo patiriamo traumuojančio poveikio priežastis. Pareigūnai ir teismas turėtų atsižvelgti į tokios reakcijos galimas gilumines priežastis, atidžiau iširti nusikalstamos veikos faktines aplinkybes ir joku būdu tiesiogiai ar netiesiogiai nekaltinti nukentėjusiojo. Itin svarbu nukentėjusiajam suteikti paramą ikiteisminio tyrimo metu: padėti užtikrinti fizinį ir psichologinį saugumą, pritaikyti specialias apsaugos priemones. „Įtik“ reakciją formuoja ir sustiprina jaučiama neišvengiama grėsmė. Ją smurtautojas paprastai palaiko grasinimais, pasikartojančiu smurtu ar demonstruojamu agresyviu

⁵ Luxenberg, T., Joseph, S., Kolk, V., Bessel, A. „Complex trauma and disorders of extremes Stress (DESNOS) diagnosis, part one: assessment“, *Directions in Psychiatry*, 2001, 21, http://www.traumacenter.org/products/pdf_files/DESNOS.pdf.
Herman, J. L. „Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma“, *Journal of Traumatic Stress*, 1992, 5(3), p. 377–391.

elgesiu, manipuliacijomis (atsiprašymais, priesaikomis, kad „daugiau tai nepasikartos“ ir pan.). Todėl būdama šalia smurtautojo auka jaučiasi pagauta ir negalinti išrūkti. Kai auka yra apsaugota nuo nuolatinio teroro ir manipuliacijų, ji gali geriau įvertinti situaciją ir priimti racionalesnius sprendimus (pavyzdžiui, pateikti teisingus parodymus, o ne ginti smurtautoją ir siekti su juo susitaikyti).

Reakcijos į traumą poveikis suvokimui ir atminčiai

Žmogaus reakcijos į stresą daro didelę įtaką suvokimo procesams bei atminčiai, kurie yra labai svarbūs aiškinantis nusikalstamos veikos aplinkybes ikiteisminio ir teismo tyrimo metu. Deja, trauminių įvykių atveju liudijimai dažnai yra netikslūs net tais atvejais, kai asmenys teigia esantys įsitikinę savo prisiminimų teisingumu. Šių klaidų priežastys dažniausiai yra susijusios su psichologiniu streso poveikiu dėmesiui, pažintiniams procesams ir atminčiai.

Selektyvus dėmesys. Mūsų jutimai ir smegenys bendradarbiauja padėdami mums sutelkti dėmesį ties ta informacija, kuri mums tuo metu yra svarbiausia. Kai streso lygis yra nedidelis, protas gali lengvai paskirstyti dėmesį aplinkos įvykiams, savo pačių pojūčiams, ar mintims. Tačiau streso lygiui pakilus ir vykdant sudėtingesnes užduotis, smegenys automatiškai susiaurina mūsų dėmesio lauką ir blokuoja informaciją, kuri tuo metu nėra svarbi.⁶

Patiriant didelį stresą mūsų dėmesys sukonzentruojamas į vieną objektą, dažnai – keliantį didžiausią grėsmę, tad kitų aplinkybių žmogus nepastebi. Pavyzdžiui, nukentėjęs gali neatsiminti užpuoliko veido, bet gebės išsamiai apibūdinti ginklą, kurį jis laikė, nes būtent šis objektas tuo metu kėlė didžiausią pavojų. Su didele grėsme susijusio įvykio suvokimas yra fragmentiškas. Dažnai girdime sakant: „Aš taip išsigandau, kad net neprisimenu, nei kaip, nei kuriuo keliu parbėgau namo. Bet tiksliai prisimenu, kokį auskarą jis segėjo.“ Taigi tai, kad asmuo negali papasakoti tam tikrų esminių įvykio detalių, visiškai nerodo jo liudijimo nepatikimumo ar bandymo slėpti aplinkybes.

Atminties sutrikimai. Stiprus susijaudinimas, kurį patiria nukentėjęs, sutrikdo jų atmintį. Po įvykio jie gali atkurti tas detales, į kurias jie buvo sutelkę dėmesį, tačiau negali prisiminti to, į ką nebuvo susikoncentravę (pvz., negali apibūdinti užpuoliko išvaizdos), prastai atgamina šalutines

ar mažiau svarbias (jų suvokimu įvykio metu) detales, tokias kaip vieta, kitus patalpoje buvusius žmones, įvykio trukmę ar savo pačių veiksmus. Bėgant laikui atsiminimai grįžta. Tyrimai rodo, kad per 24 val. po įvykio atgaminama maždaug 30 proc. informacijos, po 48 val. – 50 proc. ir 75–100 proc. per 72–100 valandų po įvykio.⁷ Nors dažnai ikiteisminio tyrimo pareigūnai stengiasi kuo skubiau apklausti nukentėjusiuosius, kiekvienu atveju labai svarbu įvertinti nukentėjusio asmens būseną ir apklausą pradėti tik tada, kai auka yra bent kažkiek nurimusi. Jei iš karto po įvykio nukentėjęs pateikia labai mažai informacijos, baigus apklausą verta padraškinti kreiptis į pareigūnus, jei prisimins papildomų faktų, detalių.

Klaidingi prisiminimai. Atmintis neveikia kaip vaizdą įrašantis ir atkuriantis įrenginys. Atmintis yra aktyvus procesas, kurio metu iš atsimintos informacijos fragmentų sudėliojamas prasminis vaizdas. Kuo daugiau spragų dėl streso ir selektyvaus dėmesio atsiranda atmintyje, tuo didesnę prisiminimų dalį nevalingai sukuria nukentėjęs.⁸ Tai viena iš aplinkybių, lemiančių atsakymą menančių klausimų neleistinumą apklausose – tokie klausimai gali padėti atsirasti klaidingiems prisiminimams ar iškreipti tikruosius prisiminimus.

Žmogiškajai prigimčiai būdingas noras suprasti pasaulį ir paaiškinti savo veiksmus ne tik kitiems, bet ir sau. Kai dėl informacijos stygiaus asmuo to padaryti negali, o to reikia (pvz., ikiteisminio ar teismo tyrimo metu), pašmonė siekia užpildyti atminties spragas remdamasi ankstesne patirtimi ir turimais prisiminimais apie situaciją. Šie gana aiškiai ir smulkmeniškai apibūdinti, tačiau netikri prisiminimai dažnai yra spontaniškai sukurti įvykiai ar aplinkybės, kurių iš tiesų nebuvo, arba jie yra prisiminimų apie kelis skirtingus įvykius derinys. Labai svarbu suprasti, kad šie neatitikimai nėra melas ir už jų neslypi siekis suklaidinti. Kadangi šie prisiminimai nebuvo sukurti sąmoningai, patys nukentėjęs nežino, kad jie yra netikri, ir gali būti įsitikinę savo teisumu. Tyrimai rodo, kad tai, kiek žmogus pasitiki savo gebėjimu tiksliai atkurti informaciją, nėra susiję su jos tikslumu.⁹ Žinojimas, kaip sukuriama klaidingi prisiminimai, gali apklausas atliekantiems pareigūnams padėti išsiaiškinti netikslas ar neteisingas informacijos (liudijimo) atsiradimo priežastis (pavyzdžiui, ar auka bendravo su kitais asmenimis, kurie jai galėjo papasakoti savo įvykių versiją).

⁷ Reisberg, D. *The science of perception and memory: A pragmatic guide for the justice system*, New York: Oxford University Press, 2014.

Grossman, D., Siddle, B. K. „Critical incident amnesia: The psychological basis and the implications of memory loss during extreme survival stress situations“, *The Official Journal of International Association of Law Enforcement Firearms Instructors*, 2004, 31.

⁸ Hobson, J. A. *The dreaming brain*, New York: Basic Books, 1988.

⁹ Myers, D. G. *Psichologija*, Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2008.

⁶ McCarley, J. S. ir kiti. *Conversation disrupts visual scanning of traffic scenes*. Paper presented at the Ninth Vision in Vehicles Conference, Brisbane, Australia, 2001.
Strayer, D., Drews, F., Johnston, W. „Cell phone-induced failures of visual attention during simulated driving“, *Journal of Experimental Psychology: Applied Sciences*, 2003, 9(1), p. 23-32.

Prisiminimai yra jautrūs informacijai, gautai jau po įvykio. Naujos informacijos įtaka pradiniam įvykio atgaminimui, norint sukurti prasmingą atsiminimą, vadinama „atsiminimų tarša“. Kai informacija, surinkta įvykio (pvz., užpuolimo) metu sujungiama su nauja informacija, sužinota vėliau (pvz., per TV žinias), gali būti sukuriamas nuoseklus, vientisas atsiminimas. Greitai tampa sunku pasakyti, kurie faktai kada atsirado. Nauja informacija gali ne tik padėti atsiminti detales, bet ir sukurti visiškai klaidingą atsiminimą. Net ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, teisėjo ar artimojo klausinėjimas gali lemti tai, kad nukentėjusysis į savo liudijimą integruoja klausinėjimo metu jam pateiktą informaciją, ar sukuria ją papildomai, kad užpildytų spragas. Todėl labai svarbu, kad pareigūnai suprastų jog jie taip pat gali padaryti neigiamą įtaką liudijimų kokybei ir labai kruopščiai parinktų klausimus, kuriuos užduoda aukai. Psichologiniai tyrimai rodo, kad vėliau praktiškai neįmanoma atskirti tikro atsiminimo nuo sukurto vaizduotėje.¹⁰

ILGALAIKĖ REAKCIJA

Anksčiau aprašytos staigios reakcijos į traumuojančią įvykį „sustink-kovok-bėk“ susilpnėja ar praeina po kelių valandų ir paprastai išnyksta per 2-3 dienas. Tačiau traumos simptomai gali išlikti ir toliau, lemdami ilgesnės trukmės neigiamą poveikį. Tokių simptomų trukmė yra labai individuali ir, skirtingai nei betarpiška reakcija į stresą, gali turėti pačių įvairiausių scenarijų. Kartais traumuojančios įvykiai tarsi „užstringa“ ir, užuot po kelių dienų ar savaitių praradę savo poveikį, vėl sugrįžta ryškiais prisiminimais apie neigiamus išgyvenimus, didindami dirglumą ir kitus simptomus. Patirta nusikalstama veika gali sukelti potrauminį stresą, psichologinę krizę, asmenybės, prisitaikymo ir kitus sutrikimus, taip pat fizines problemas, susijusias su nuolat patiriamu intensyviu stresu.

Potrauminio streso sutrikimas

Potrauminio streso sutrikimas – tai tokia reakcija į traumuojančią įvykį, kuri sutrikdo asmens gebėjimą prisitaikyti prie gyvenimo pokyčių, patirtos traumos ir gali sukelti asmens socialinio gyvenimo ar įgūdžių sutrikimus. Šis sutrikimas gali pasireikšti asmeniui susidūrus su mirtimi, mirtina grėsme, rimtais sužalojimais arba grasinimais sužaloti, seksualine prievarta ar grasinimais ja. Potrauminio streso sutrikimą gali sukelti ne tik tiesioginis dalyvavimas įvykiuose, bet ir jų stebėjimas, taip

pat, kai šie įvykiai nutinka artimam giminaičiui ar draugui. Tyrimai rodo, kad potrauminio streso sutrikimas išsivysto 21 proc. atvejų po stipriai traumuojančių įvykių.¹¹ Sutrikimas pasireiškia po „paslėpto“ (latentinio) periodo, kurio trukmė gali svyruoti nuo kelių savaičių iki kelių mėnesių. Nedidelei daliai asmenų šis sutrikimas gali užsitęsti daugelį metų ir tapti lėtiniu ar net lemti nuolatinis asmenybės pokyčius.

Potrauminio streso sutrikimo požymiai:¹²

- ◆ **Pakartotinis įvykio išgyvenimas prisiminimuose**, ypač susidūrus su traumuojančią įvykį primenančiomis detalėmis, įvykio išgyvenimas sapnuose arba košmaruose.
- ◆ **Padidėjęs dirglumas ir impulsyvumas**, stipresnės psichinės ir fiziologinės reakcijos: irzlumas, pykčio proveržiai, sunkumas susikaupti, nemiga ir kt. Stiprios reakcijos dažnai stebimos tais atvejais, kai asmuo susiduria su žmonėmis, daiktai, aplinkybėmis, primenančiais traumavusį įvykį. Pavyzdžiui, garsas, panašus į girdėtą nusikaltimo metu, daiktinio įrodymo demonstravimas tyrimo metu gali sukelti labai stiprią reakciją, panašią į tą, kuri buvo patirta vykstant nusikaltimui, ir gali tapti papildomu traumuojančiu patyrimu.
- ◆ **Su trauma susijusių situacijų vengimas**. Natūralu, kad dėl kylančių neigiamų emocijų nukentėjusieji stengiasi vengti traumą primenančių dalykų: veiksmų, situacijų, vietų, žmonių, daiktų, su trauma susijusių minčių ir jausmų. Aukos ne tik vengia kalbėti apie įvykį, bet dažnai prieštarauja, kad joms dalyvaujant tai darytų kiti asmenys. Jos linkę atsisakyti duoti parodymus, vykti į įvykio vietą ar bendrauti su žiniasklaidos atstovais, taip pat dalyvauti procesiniuose veiksmuose, kuriuose turi teisę dalyvauti ir įtariamasis.
- ◆ **Neigiami mąstymo ir nuotaikų pokyčiai**. Asmuo gali sunkiai prisiminti esmines su trauma susijusias aplinkybes; jam ar jai gali būti būdingos nuolatinės neigiamos mintys apie pasaulį („žmonės yra labai pavojingi ir neprognozuojami“) ir apie save patį („aš esu nieko verta“, „bloga“ ir pan.); nepagrįstas savęs ir kitų kaltinimas dėl įvykusio nusikaltimo; nuolat pasikartojantys neigiami su trauma susiję jausmai: baimė,

11 Strang, H. ir kiti. „Victim evaluations of face to face restorative justice conferences: A quasi-experimental analysis“, *Journal of Social Issues*, 2007, 62, p. 281–307.

12 Grossman, D., Siddle, B.K. „Critical incident amnesia: The psychological basis and the implications of memory loss during extreme survival stress situations“, *The Official Journal of International Association of Law Enforcement Firearms Instructors*, 2004, 31.

10 Loftus, E. F. „Memory faults and fixes“, *Issues in Science and Technology*, 2002, 18(4), p. 41–50.

pyktis, kaltė ar gėda. Patiriamus neigiamus jausmus gali lydėti sumažėjęs interesas anksčiau dominusioms veikloms, nusišalinimas, atsiskyrimas nuo žmonių, negalėjimas patirti teigiamų emocijų. Asmuo gali tapti irzlus, agresyvus, ar, priešingai, būti linkęs į savižalą ar rizikingai elgtis.

Rizika patirti potrauminio streso sutrikimą, be kitų aplinkybių, priklauso ir nuo to, kokią paramą asmuo gauna iš karto po trauminio įvykio. Kadangi dažniausiai iš karto po nusikalstamos veikos nukentėjusysis susitinka su policijos pareigūnais, vėliau – ikiteisminį tyrimą atliekančiais ir bylą nagrinėjančiais asmenimis, nuo jų elgesio labai priklauso, ar patirta trauma turės ilgalaikių pasekmių, ar laikui bėgant jos poveikis natūraliai mažės.

Siekiant sumažinti traumuojančio įvykio žalą ypatingą reikšmę turi saugios, remiančios aplinkos užtikrinimas šeimoje arba specializuotų nevyriausybiinių organizacijų pastangomis, nes tai leidžia asmeniui pasijusti saugesniam ir atsigausti po traumuojančio įvykio. Šiuo laikotarpiu reikalinga ir speciali psichologinė, psichoterapinė pagalba. Todėl, įtarus potrauminio streso sutrikimą, nukentėjusiesiems būtina rekomenduoti profesionalią pagalbą.

Psichologinė krizė

Psichologinė krizė kyla dėl sutrikdyto asmens vidinio pasaulio, jo vertybių ir įsitikinimų balanso. Patirtas ar stebėtas traumuojantis įvykis paveikia žmogų visapusiškai, sukeldamas sudėtingus išgyvenimus bei vidinius pokyčius, susijusius su savęs paties, kitų žmonių ir aplinkos vertinimu.

Kiekvienas asmuo susikuria vidinio ir išorinio pasaulio vaizdinį, kurį grindžia pripažįstamomis vertybėmis, žmonių bendravimo taisyklėmis. Jis taip pat susikuria savo asmenybės ribas, kurios subjektyviai atskiria tai, kas yra „mano“, nuo to, kas yra „kito“ nuosavybė, kas yra asmeninė erdvė, kas yra intymu, o kas vieša. Šis subjektyvus pasaulis, sudarytas iš subjektyviai stabilių taisyklių ir gerbiamų asmeninių ribų, laisvių, sukuria subjektyvią komforto zoną, nes yra pažįstamas, įprastas, mes žinome, kaip jame jaustis ir kaip dera elgtis, kaip bus elgiamasi su mumis. Kai susiduriame su patyrimais, kurie šiek tiek išmuša mus iš pusiausvyros, mes nesunkiai prisitaikome prie pakitusios situacijos, šiek tiek koreguojame savo turimus pasaulio vertinimus, nesunkiai susitvarkome su trumpalaikiais emociniais išgyvenimais, t. y. atkuriamo vidinę pusiausvyrą bei koreguojame elgesį.

Tačiau kai kurie įvykiai, tokie kaip patirtas ar stebėtas fizinis ar seksualinis smurtas, reali susidorojimo grėsmė, nuolatinis pažeminimas gali iš pagrindų griauti vidinę pusiausvyrą, sukeldami psichologinę krizę.

Žmogus staiga susiduria su visiškai kitokiu pasauliu, kuriame galioja jėgos, prievartos, apgaulės, nesiskaitymo su žmogaus gyvybe dėsniai. Krizę sukelia nebūtinai vien tik dramatiški įvykiai. Net įsilaužimas ar vagystė iš buto griaua subjektyvias žmogaus ribas, įsitikinimą, kad asmeninė erdvė ir nuosavybė yra neginčijamai jo. Pareigūnams, kurie kiekvieną dieną susiduria su įvairiais nusikaltimais, aukų reakcijos gali būti sunkiai suprantamos, todėl kyla netinkamo elgesio su krizę išgyvenančiais nukentėjusiais rizika (nes tai „tik vagystė“, „viskas gerai – juk likote gyva“).

„Psichologinė krizė – tai sveiko žmogaus reakcija į sunkią ir jam emociškai reikšmingą gyvenimo situaciją, kuri reikalauja naujų adaptacijos ir įveikimo būdų, nes turimų nebepakanka. Ištikus krizei, žmogų apima didelio psichinio diskomforto būseną, kuriai būdingi tokie jausmai kaip neviltis, bejėgiškumas, baimė, įtampa, nerimas, prislėgta nuotaka, pasimetimas“.¹³

Psichologinės krizės įveika nėra tapati ilgai rimstančiai reakcijai į trauminį įvykį ar patirtą stiprų stresą. Ji reikalauja asmens aktyvaus vidinio psichinio darbo, kurio metu koreguojami turimi įsitikinimai, nuostatos, vertybės, taip pat ir profesionalų (psichologų, psichiatrų) pagalba. Tačiau ne mažiau reikšminga, kad iškart po patirto nusikaltimo ar vėliau bendraudamas su pareigūnais asmuo gautų paramą, kuri padėtų priimti traumuojančią patirtį ir įveikti krizę. Pareigūnai gali padėti išlaikyti nukentėjusio asmens savigarbą, teigiamą santykį su aplinkiniais, realistišką pasaulio suvokimą.

Ką reikia žinoti apie nukentėjusių asmenų reakcijas į nusikalstamą veiką:

Nusikalstama veika yra traumuojantis įvykis, kuris sukelia didelį stresą, lydimą fiziologinių, elgesio, emocijų ir pažintinių procesų pokyčių.

Asmuo į traumojantį įvykį paprastai reaguoja viena iš trijų evoliuciškai nulemtų reakcijų „sustink-bėk-kovok“ arba psichologiniu požiūriu sudėtingesne „įtik“ reakcija. Jų pasirinkimas nėra pilnai sąmoningas ir po įvykio asmuo negali paaiškinti, kodėl jis pasielgė vienaip ar kitaip.

Reaguodamas į nusikalstamą veiką asmuo gali imtis neadekvačių fizinių atsakomųjų veiksmų prieš agresorių ir panaudoti visas jam prieinamas

¹³ Polukordienė, O. K. *Psichologinės krizės ir jų įveikimas*, Vilnius, 2003, http://www.su.lt/bylos/fakultetai/socialines_geroves_ir_negales_studiju/SPPkat/psychologins%20krizis%20ir%20veikimas.pdf

priemonės. Kadangi streso reakcija suteikia papildomos jėgos, asmuo gali padaryti kitam žmogui didelę ar net mirtiną žalą.

Sustingimo atveju aplinkybė, kad nukentėjusysis nesipriešino, negali būti naudojama kaip argumentas, kad jis ar ji netiesiogiai palaikė nusikalstamus veiksmus ar su jais sutiko. Tokia reakcija yra dažna seksualinių nusikaltimų atvejais ir ypač tada, kai asmuo anksčiau buvo patyręs pasikartojančią seksualinę prievartą.

Betarpiška reakcija į nusikaltimą vėliau nukentėjusiajam gali kelti nuostabą, liūdesio, pykčio, kaltės, gėdos jausmus, žmogus gali save smerkti už tai kad nepasielgė kitaip, niekinti save už pasidavimą, nuolaidumą, neryžtingumą, pataikavimą ir pan.

Patiriamas stresas daro didžiulę įtaką informacijos įsiminimui ir atgaminimui. Kai kuriais atvejais asmuo gali apskritai neprisiminti informacijos apie įvykius iki nusikalstamos veikos, jos metu ar kurį laiką po jos.

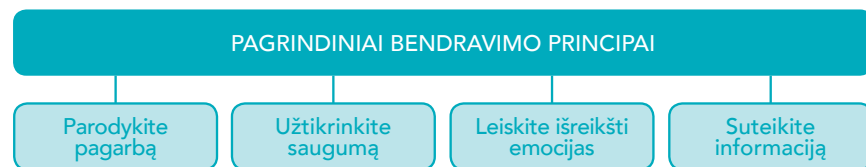
Dėl atminties iškreipimų (reiškinių, kai pasąmonė stengiasi užpildyti atminties spragas bei integruoti į ją naują informaciją) nukentėjusieji nesąmoningai perrašo savo prisiminimus ir vėliau negali atskirti tikro prisiminimo nuo papildyto. Šiems fenomenams gali turėti įtakos ir tyrimo procesas, kurio metu pateikiama nauja informacija ar aktyviai prašoma prisiminti detales, kurių asmuo neminėjo laisvai pasakodamas apie įvykį. Todėl pareigūnai turi ypatingą dėmesį skirti apklausose pateikiamų klausimų formuluotėms.

II. BENDRAVIMO SU NUKENTĖJUSIAISIAIS PAGRINDAI

Nuo nusikalstamos veikos nukentėjęs asmuo pirmiausia susiduria su policija, ikiteisminio tyrimo pareigūnais ir tyrimui vadovaujančiais prokurorais, vėliau – su teisėjais, teismų darbuotojais. Nusikalstamos veikos tyrimo laikotarpis gali padėti asmeniui įveikti traumą, arba, priešingai – sukelti antrinę viktimizaciją ir ilgalaikes neigiamas psichologines pasekmes. Net pakartotinai užduodamas klausimas, nepaaiškinus, kodėl klausimas kartojamas, gali sukelti nusikaltimo aukai stresą ir suvokimą, kad jos parodymais pareigūnas netiki. Todėl profesionalus ikiteisminio tyrimo pareigūnų bendravimas yra svarbi prielaida siekiant išvengti papildomų neigiamų su nusikalstama veika susijusių žalingų pasekmių.

BENDRAVIMO SU NUKENTĖJUSIAISIAIS PRINCIPAI

Nukentėjusiųjų savęs suvokimas po trauminio įvykio yra sutrikęs, pasitikėjimas ir saugumo jausmas – prarastas. Todėl pirminė užduotis yra atkurti asmens pasitikėjimą pareigūnais ir kitais žmonėmis. Tai yra tolesnės paramos pagrindas. Šiuo tikslu rekomenduotina vadovautis principais, kurie remiasi teigiamo psichologinio poveikio darymo dėsniniais ir nukentėjusio asmens poreikiais.¹⁴ (2 pav.)

2 pav. Pagrindiniai bendravimo su nukentėjusiais principais

Parodykite pagarbą

Sutrikęs ar grėsmės situacijoje esantis žmogus renkasi paprasčiausius, gynybiškus reagavimo būdus. Tačiau, jausdamas aplinkinių pagarbą ir palaikymą, jis palaipsniui pradeda geriau suprasti patį save, aplinką,

¹⁴ Mukasey, M. B., Sedgwick, J. L., Gillis, J. W. *First response to victims of crime: a guidebook for law enforcement officers*, U.S. Department of Justice, 2008, <https://ojp.gov/ovc/publications/infores/pdf/FirstResponseGuidebook.pdf>
 Chomentauskas, G., Dereškevičiūtė, E., Murauskienė, D. *Smurtas artimoje aplinkoje: atpažinimas, pagalba, prevencija*, Vilnius: Policijos departamentas prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos, UAB Žmogaus studijų centras, 2017.
 Chomentauskas, G., Dereškevičiūtė, E., Murauskienė, D. *Savanorio vadovas: kaip teikti paramą nukentėjusiesiems ir liudytojams*, Vilnius: Nacionalinė teismų administracija, Žmogaus studijų centras, 2016.
 Chomentauskas, G., Dereškevičiūtė, E., Murauskienė, D. *Psichologinė parama aukoms ir liudytojams bei jų apsauga teismo procese*, Vilnius: Nacionalinė teismų administracija, Žmogaus studijų centras, 2015, <http://www.teismai.lt/data/public/uploads/2015/03/psichologine-programa.pdf>

ima daugiau pasitikėti savimi, įgauna socialinės drąsos ir drąsos pažvelgti į savo vidinio pasaulio įvykius, rinktis pagrįstus sprendimus.¹⁵ Tai ypač reikalinga po nusikaltimo, kuris dažnai sukelia psichologinę krizę. Todėl pareigūnai, nors ir negalėdami tiesiogiai padėti nukentėjusiajam šiame procese, savo nuolatiniu pagarbiu santykiu, dėmesingumu, tuo, kad nevertindami, nekritikuodami, nesistebėdami, nepašiepdami priima kito žmogaus patyrimą, jausmus, požiūrius, kuria palankią atmosferą, leidžiančią įveikti psichologinę traumą.

Rekomendacijos:

- ◆ Su visais nukentėjusiais elkitės vienodai pagarbiai, neatsižvelgiant į jų rasę, tautybę, religiją, lytį ir lytinę orientaciją, socialinį statusą, kultūrinius ar kitus skirtumus:
 - ◇ Kreipkitės į nukentėjusįjį „jūs“.
 - ◇ Išklauykitės nepertraukdami.
 - ◇ Pasitikslinkite, ar kalbate suprantamai, jei būtina (matote, kad nesuprato, neišgirdo), tiesiog pakartokite klausimą ar informaciją nekomentuodami, kad „dar kartą kartojate“, „klausykitės atidžiai“ ar pan.
 - ◇ Įvardinkite nukentėjusiojo stiprybes, pasireiškusias nusikalstamos veikos metu ar po jos. Pavyzdžiui:

Tai geriausia, ką jūs galėjote padaryti šioje situacijoje.

Gerai, kad nedvejodama iškvietėte policiją.

Ačiū už išsamią informaciją.

Tačiau sakykite tik tai, kas negalėtų pakenkti informacijos (liudijimo) tikslumui (žr. „*Reakcijos į traumą poveikis suvokimui ir atminčiai*“).

- ◆ Kalbėkite nukentėjusiojo gimtąja kalba arba raskite vertėją.
- ◆ Įdėmiai klausykitės ir parodykite, kad girdite: klausydami kartas nuo karto linktelėkite galvą ar pasakykite „taip, klausau“ ir pan.
- ◆ Kiek įmanoma, atsižvelkite į nukentėjusiojo norus, poreikius (pvz., kartais nukentėjusiajam yra sunku kalbėti toje pačioje patalpoje, kur įvyko nusikaltimas; jai ar jam reikia skubiai su kuo nors susisiekti – informuoti darbdavį, kad negalės atvykti į darbą ir pan.).

¹⁵ Rogers, C. *Apie tapimą asmeniu*, Vilnius: Via Recta, 2005.

- ◆ Klauskite grįžtamojo ryšio apie savo elgesį (pvz., ar kalbate suprantamai – klausimų formuluotės, pateikta informacija ir kt.), kad galėtumėte jį atitinkamai koreguoti.

Užtikrinkite saugumą

Nusikaltimas sukelia bejėgiškumą, intensyvius nerimo, baimės ir kitus jausmus. Nepriklausomai nuo to, su koku įvykiu susidūrė nukentėjęs, jo ar jos psichologinio ir fizinio saugumo užtikrinimas turėtų būti prioritetas. Pareigūnas turi daug priemonių nukentėjusiojo saugumui padidinti. Vien pats pareigūno buvimas šalia suteikia didžiulę emocinę paramą ir padidina fizinį saugumą.

Rekomendacijos:

- ◆ **Pageidautina, kad bendravimas prasidėtų dar prieš išartiant pirmuosius žodžius.** Nusikaltimą patyrusio asmens atveju tai itin svarbu, nes nukentėjęs gali būti sutrikęs, nerimastingas ir pan. Bendravimo pradžios esmė – abiejų pusių sutarimas, kad bendravimas bus pradėtas. Tai dažniausiai vyksta taip: pirmiausia pareigūnas atkreipia nukentėjusiojo dėmesį pasisveikinimu, priartėdamas, žvelgdamas į akis. Svarbu, kad šis „įėjimas“ į kito asmens erdvę nebūtų netikėtas, intensyvus ar potencialiai gąsdinantis. Dėl to pareigūnas turi kontroliuoti balso tembrą ir intensyvumą – kalbėti ramiai, neskubėdamas, pradėti bendravimą per tinkamą atstumą iki nukentėjusiojo. Asmeninę erdvę psichologai paprastai dalina į keturias zonas:¹⁶

1. Intymi zona – intymūs pokalbiai, apsikabinimas (iki 45 cm).
2. Asmeninė zona – bendravimas su artimais draugais (45 cm – 1,2 metro).
3. Socialinė zona – bendravimas su pažįstamais žmonėmis (1,2 – 3 metrai).
4. Vieša zona – sąveika su nepažįstamaisiais (3 – 12 metrų).

Nebūtina tiksliai žinoti šių zonų dydžio, juo labiau kad kiekvienam žmogui jos skiriasi. Tačiau svarbu atminti, kad pernelyg greitai įėjus į asmeninę zoną asmuo linkęs atsitraukti ir elgtis gynybiškai arba agresyviai. Nei viena iš šių reakcijų nėra pageidaujama. Todėl pareigūnui verta užmegzti akių kontaktą esant maždaug 3 metrų atstumu, pasisveikinti ir gavus nežodinį ar žodinį atsakymą neskubiai judėti link nukentėjusiojo. Jei nukentėjęs elgesiu parodo, kad jaučiasi

nejaukiai (pvz., pradeda trauktis), reikia tuoj pat sustoti, prisistatyti, paaiškinti savo vaidmenį, tikslus ir paklausti, ar nukentėjęs sutinka tęsti bendravimą (žr. toliau).

- ◆ **Žodinio bendravimo pradžioje prisistatykite** – pasakykite savo vardą, pavardę, pareigas:

Laba diena (pauzė, akių kontaktas, galimybė nukentėjusiajam atsakyti pasisveikinimu, arba tolesnis tekstas, jei atsakymo nebuvo). Esu Vardenė, Pavardenė, policijos tyrėja

- ◆ **Trumpai paaiškinkite savo vaidmenį ir atsakomybę:**

Esu čia tam, kad užrašyčiau jūsų parodymus. Ar galiu užteiti? Mano pareiga – pasirūpinti jūsų saugumu.

Mano pareiga – apžiūrėti nusikaltimo vietą ir užrašyti jūsų ir liudininkų parodymus.

Pareigūno kalbėjimas turi būti ne per garsus, veido išraiška – dėmesinga ir geranoriška. Venkite užuojautos ir pernelyg lipšnaus tono. Elgesys turi būti pasitikintis, bet ne arogantiškas. Pareigūnas turi elgtis kaip žmogus, kuriam rūpi nukentėjusiojo psichologinė gerovė (ne vien tik parodymų gavimas) ir kuris turi tam reikalingų žinių ir įgūdžių, – kitaip tariant kaip dalykiškas, dėmesingas profesionalas.

- ◆ **Palaiykite neįkrytų akių kontaktą, bendraudami būkite viename lygyje** – jei nukentėjęs asmuo sėdi, paprašę leidimo atsisėskite, arba atvirkščiai, jei jūs sėdite, taip pat pakvieskite nukentėjusį atsisėsti, rinkitės atvirą kūno pozą, t. y. nekryžiuokite prieš save rankų. Galite savo rūpestį patvirtinti žodžiais:

Dabar jūs esate saugi.

Esu čia tam, kad pasirūpinčiau jūsų saugumu.

Mes suėmėme įtariamąjį ir išvežėme į areštinę. Dabar esate saugus.

- ◆ **Pirmiausia pasirūpinkite nukentėjusio asmens fiziniu saugumu (fizine sveikata):** paklauskite, kaip jis ar ji jaučiasi, ar patogu, ar ko nors neskauda, o gal turi kokių sužalojimų ir pan. Jei reikia – iškvieskite medikus.

- ◆ **Užduokite paprastus klausimus (ypač pokalbio pradžioje), kurie leidžia nukentėjusiam asmeniui pajusti, kad jo ar jos**

¹⁶ Vasiliauskaitė, Z. ir kiti. *Bendravimo psichologija šiuolaikiškai*, Vilnius: Alma Littera, 2010.

nuomonė svarbi, kad jis ar ji priima sprendimus ir kontroliuoja situaciją. Pavyzdžiui:

Ar galiu užėti (prisėsti) ir užduoti jums keletą klausimų?

Gal norite atsigerti vandens? (ar turite kitų poreikių – pvz., nueiti į tualetą)?

Kaip galėčiau į jus kreiptis?

Norėtumėte kalbėti su manimi ar mano kolege? (tais atvejais, kai yra du skirtingos lyties pareigūnai, o nusikaltimo pobūdis, pvz., seksualinis smurtas, gali būti susijęs su nepasitikėjimu ar neįtikėjimu bendraujant su kitos nei nukentėjusysis lyties pareigūnais).

- ◆ **Prieš pradėdami apklausą, pasiteiraukite nukentėjusiojo, gal jis nori kažko paklausti ar kažką jums pasakyti,** gal yra kokių kitų jam rūpimų reikalų (pavyzdžiui, nukentėjusysis gali nerimauti, ar galės susipažinti su apklausos protokolu, ką jam sakyti, jei kažko neprisimena; o gal jis vartoja medikamentus, kuriuos turi išgerti tiksliai metu – kaip tik vykstant apklausai ir pan.).
- ◆ **Įtraukite nukentėjusįjį į visų su juo ar ja susijusių sprendimų priėmimą.** Leiskite asmeniui pačiam priimti savo sprendimus. Net jei šie sprendimai, jūsų manymu, nėra patys geriausi, nesistenkite primesti savo nuomonės, – verčiau paaiškinkite, kokias galimas pasekmes turi viena ar kita pasirinkta alternatyva. Pavyzdžiui, užtikrinkite, kad visos intervencijos (medicininės, ekspertinės) vyktų su nukentėjusio asmens sutikimu, pagrįstu pakankamu informacijos kiekiu (kodėl medicininė apžiūra svarbi, kas ją atliks, kiek laiko truks, ar asmuo gali nesutikti su tam tikromis procedūromis ir pan.).
- ◆ **Pasiūlykite galimybę pasinaudoti prieinamais resursais** (transportas, medicininė pagalba, higienos priemonės, telefonas ir pan.).
- ◆ **Pasirūpinkite, kaip bus užtikrintas saugumas jums nesant:** pasiūlykite nukentėjusiajam paskambinti šeimos nariui ar kitam žmogui, kuriuo pasitiki. Arba, gavęs nukentėjusiojo pritarimą, pats informuokite jo ar jos artimuosius. Suteikite informaciją apie pagalbą teikiančias nevyriausybinės organizacijas, krizių centrus (jei turite, palikite lankstinuką arba užrašykite jų kontaktus) ir kitą pagalbą, kurią nukentėjusysis

gali gauti. Paaiškinkite, kaip toliau vyks nusikaltimo tyrimas, ką turės padaryti nukentėjusysis.

- ◆ **Palikite kontaktus, kuriais asmuo gali susisiekti, ir padrąsinkite kreiptis, jei kiltų klausimų ar pan.** Taip pat pasakykite, kad kai kurias įvykio detales gali prisiminti vėliau, pasibaigus apklausai ir jums išvykus, – padrąsinkite kreiptis ir šiuo atveju. Pabrėžkite, kad visa informacija, net ir nukentėjusiajam galinti atrodyti nereikšminga, gali būti labai svarbi tyrimui.
- ◆ Bendravimo pabaiga yra tam tikras viso bendravimo apibendrinimas, pagrindas pasitikėjimo stiprinimui. Todėl **atsisveikindami padėkokite,** jei įmanoma, pasakykite ką nors asmeniškai malonaus:

Dėkoju už išsamią informaciją.

Jūsų parodymai labai vertingi. Viso gero.

Dėkoju už pagalbą.
- ◆ **Užtikrinkite konfidencialumą.** Būtina, kad pareigūnai visą darbo metu išgirstą informaciją laikytų konfidencialia – neperduotų jos žurnalistams ar kitiems asmenims, kurie neturi jos sužinoti be nukentėjusio asmens sutikimo.

Leiskite išsikalbėti, išreikšti su įvykiu susijusias emocijas

Nukentėjusysis po traumuojančio įvykio dažniausiai turi sąmoningą ar nesąmoningą poreikį „išventiliuoti“ susikaupusiais emocijas ir papasakoti, kas atsitiko. Norint tinkamai bendrauti, reikia suprasti nukentėjusio asmens būseną, jos priežastis (apie jas rašėme anksčiau, žr. skyrių „*Nusikalstamos veikos psichologinis poveikis nukentėjusiesiems*“), patiriamas emocijas ir elgesį, kurie ne visada yra adekvatūs ar palankūs pareigūnų atžvilgiu.

Kartais bendravimas yra tikras iššūkis. Pavyzdžiui, būdinga, kad patyręs traumuojančią įvykį asmuo yra sutrikęs ir sunkiai orientuojasi aplinkoje. Jis ar ji gali elgtis neadekvačiai, keistai – pvz., juoktis arba nerodyti jokių emocijų. Nukentėjusysis gali būti ir intoksikuotas; prastos fizinės, higienos būklės; išsigandęs ir vengti bet kokio bandymo jį ar ją šnekinti ar kitaip padėti. Jaustis bejėgis, negalintis pajudėti. Būti labai liūdnas, verkti. Negalėti susikaupti ir prašyti palikti ramybėje.

Kai kuriais atvejais nusikaltimo auka pyksta ant pareigūnų ar žmonių, kurie stengiasi jai padėti, ir tai dažnai sukelia pastarųjų neigiamas reakcijas, nepalankų ar net priešišką santykį. Dažnai nukentėjusieji jaučia gėdos jausmą. Priežastys gali būti įvairios. Gėdos jausmas gali kilti, nes nusikalstamos veikos metu su žmogumi elgtasi nederamai, taip, kaip jis savo noru niekad nebūtų pasielgęs. Jai ar jam gali būti gėda bent kiek išsamiau pasakoti, kas buvo daroma ir pan. Gėdos jausmas gali būti susijęs su esama būkle, kaip asmuo atrodo, kaip jaučiasi, nes ši būklė neatitinka įprastų reikalavimų sau (nešvara, suplėšyti rūbai ar pan.). Gėdos jausmą gali lemti ir numatymas, kad apie „gėdingą“ įvykį sužinos artimieji, draugai, kolegos ir kt. Kaltės jausmas kyla, kai nusikaltimo auka kaltina save, kad buvo nepakankamai atsargi, nesipriešino, o gal net davė dingstį kaltininko veiksams.

Rekomendacijos:

- ◆ **Pirmiausia stenkitės išlaikyti savo paties emocinę pusiausvyrą ir dėmesingą, pagarbų santykį su nukentėjusiu asmeniu.** Emocijos yra „užkrečiamos“, t. y. kitą asmenį savaime veikia mūsų būseną (ir atvirkščiai). Išlaikydami savo tolygų kvėpavimą, gestus, ramų balso toną jūs parodote, kad esate ramus, ir taip darote netiesioginę įtaką kito asmens būsenai, padedate jai ar jam nurimti.¹⁷ Todėl pareigūnas, nors tai ir nėra paprasta, turėtų nuolat rūpintis savo emocijų sveikata (ją padeda išlaikyti darbo ir poilsio pusiausvyrą, malonios veiklos, sveikas gyvenimo būdas, bendravimas su draugais ir artimaisiais, fizinis aktyvumas (sportas, pasivaikščiojimas), relaksacijos, meditacijos praktikavimas, pozityvus ir realistiškas požiūris į save ir įvairias gyvenimo situacijas). Bendraujant su nukentėjusiuoju patartina stebėti savo jausmų kitimą, suprasti jų priežastis ir mokėti kontroliuoti savo emocijas, „neužsikrėsti“ nukentėjusiojo emocijų būseną, reakcijomis.
- ◆ **Leiskite nukentėjusiajam išsikalbėti** arba paskatinkite išsikalbėti: „Papasakokite, kas atsitiko...“. Išklauykite nepertraukdami. Parodykite, kad klausote: dėmesinga veido išraiška, neįkyrus akių kontaktas, galvos linktelėjimas ir pan.
- ◆ **Kai nukentėjusysis baigia kalbėti, parodykite empatiją ir supratimą:**

Apgailestauju, kad tai atsitiko jums.

Jūs jaučiatės taip, kaip ir kiekvienas žmogus jaustųsi tokioje situacijoje.

Paklauskite, kaip nukentėjęs asmuo jaučiasi (dažnai žmonės sako: „kai išsipasakojau, palengvėjo“; „ačiū, kad mane išklausėte“ ir pan.).

- ◆ **Nukentėjusieji turi girdėti jūsų patikinimą, kad trauma (kokia sunki ji bebūtų), jau yra praeityje.** Kad nukentėjęs asmuo niekaip neatsakingas už tai, kas įvyko. Kad jį ar jį elgėsi geriausiu būdu, kurį tuo metu pasirinko, kad nelaimių, nepriklausomai nuo žmogaus norų, vis tiek atsitinka ir pan. Tai darydami išlaikykite besąlygiškai pagarbų, teigiamą santykį, leisdami asmeniui nepertraukiamai išsakyti ar išreikšti savo jausmus. Vis dėlto, pareigūnui svarbu išlaikyti pusiausvyrą tarp siekio surinkti objektyvią informaciją ir nukentėjusiojo palaikymo.
 - ◆ **Kai nukentėjusysis verkia, prašo palikti ramybėje, išlaikykite artimą, bet neįkyrų kontaktą, leiskite nurimti, užtikrinkite, kad jaustųsi saugiai:** tiesiog ramiai pabūkite šalia, leiskite išsiverkti, pasiūlykite vandens, nosinaitę. Kadangi liūdimas dėl skaudaus praradimo, kuris yra praeityje, jei jums pasiseks sutelkti visą nukentėjusiojo dėmesį į dabartį ir ateitį, tai jau bus nedidelė pergalė. Pabandykite sugrąžinti žmogų į realybę, esamą situaciją:
- Jūs užpuolę žmogus yra suimtas.*
- Viskas baigėsi, dabar jūs esate saugi.*
- Ar galite kalbėti?*
- Mums labai svarbi jūsų pagalba – ar galite atsakyti į keletą klausimų?*

Kartais liūdesio reakcija yra labai stipri ir asmuo, atrodo, visas panyra į savo skausmingus išgyvenimus bei užsidengęs veidą delnais nenumaldomai rauda. Pirma, ką galite padaryti, tai siekti, kad nukentėjusysis kreiptų dėmesį į jus, kartais tam reikia jį ar ją paliesti ar paimti už rankos (tačiau būkite labai dėmesingas nukentėjusiojo reakcijoms į prisilietimą, nes kai kuriems tai gali nepatikti, – tokiu atveju tiesiog atsiprašykite, atsitraukite). Vėliau prašykite, kad asmuo žiūrėtų

¹⁷ Goleman, D. *Emocinis intelektas*, Vilnius: Presvika, 2003.

į jus ir sakykite dalykus, kurie jai ar jam galėtų būti svarbūs. Ką jūs sakysite yra svarbu, tačiau žymiai svarbiau, kad asmuo iš savo išgyvenimų pasaulio persijungtų į bendravimą su jumis. Jei po kurio laiko žmogus nurimo, padarėte gerą darbą. Tačiau kartais to nepavyksta padaryti. Jei nukentėjusysis rauda nesustodamas, gali reikėti pasitelkti artimųjų ar profesionalų (jei įmanoma) – nevyriausybinių organizacijų atstovų, socialinių darbuotojų, psichologų pagalbą.

- ◆ **Nukentėjusio asmens pyktį reikėtų suprasti kaip traumuojančio įvykio sukeltą baimės ir bejėgiškumo reakciją**, kuri šiuo atveju nukreipiama į netinkamą objektą (pareigūną). Svarbiausia, kad pareigūnas, suprasdamas reakcijos priežastį, išlaikytų šiltą ir atjaučiantį kontaktą ir, teikdamas neįkyrią pagalbą, palaiapsniui keistų nukentėjusiojo santykį į sau palankesnį. Tiesiog išklauskite nukentėjusįjį nepertraukdami, o jam ar jai nutilus pasakykite, kad tokią reakciją suprantate. Patvirtinkite, kad esate čia tam, kad padėtumėte; kad suprantate, jog jūsų klausimai gali būti nemalonūs, bet nukentėjusiojo atsakymai (parodymai) yra labai svarbūs ne tik tyrimui, bet pirmiausia siekiant apginti jo ar jos interesus.
- ◆ **Kai nukentėjusysis save kaltina ar jaučia gėdą, padėkite jam ar jai atkurti savigarbą ir pasitikėjimą.** Pavyzdžiui:

Tai, kas atsitiko su jumis, nėra jūsų kaltė ar pan.

Suteikite informaciją

Nukentėjusieji dažnai susiduria su nusikaltimu pirmą kartą, nėra dalyvavę nei ikiteisminiame tyrime, nei teismo procese. Tai lemia, kad prie streso, susijusio su patirta nusikalstama veika, prisideda nerimas dėl naujos, nepažįstamos situacijos. Todėl tinkamas informacijos suteikimas yra nukentėjusį asmenį nuraminantis ir įgalinantis veiksnys (plačiau apie informaciją, kuri svarbi nukentėjusiajam žr. skyriuje „*Informacijos suteikimas nukentėjusiesiems*“).

Rekomendacijos:

- ◆ Aiškiai ir suprantamai informuokite, kas vyks toliau ir ką nukentėjusiajam reikės padaryti (kokiuose veiksmuose dalyvauti) artimiausioje ateityje.

- ◆ Suteikite informaciją apie nukentėjusiojo teises, pagalbą teikiančias nevyriausybinės organizacijos ir kitą pagalbą, kurią asmuo gali gauti (jei turite, palikite lankstinuką).
- ◆ Užtikrinkite, kad visos intervencijos (medicininės, ekspertinės) vyktų su nukentėjusiojo sutikimu, pagrįstu pakankamu suteiktos informacijos kiekiu (kodėl svarbi medicininė apžiūra, kas ją atliks, kiek laiko truks, ar nukentėjusysis gali nesutikti atlikti apžiūros ir pan.).
- ◆ Pasakykite nukentėjusiam asmeniui, kad kaip natūralią reakciją į traumojantį įvykį, ji ar jis gali patirti dėmesio koncentracijos, atminties sutrikimus, jausti liūdesį ar pykčio protrūkius. Kai kuriais atvejais, kaip reakcija, nukentėjusiajam gali paūmėti chroniškos ligos. Patarkite su tuo susidūrus kreiptis pagalbos į medikus ar psichologus.
- ◆ Paskatinkite nukentėjusįjį užduoti rūpimus klausimus ir atsakykite į juos.

APKLAUSOS VYKDYMO PRINCIPAI

Teisėsaugos institucijų atstovai, ypač ikiteisminio tyrimo metu, naudoja įvairias klausimų pateikimo technikas, kurios labiausiai orientuotos į įtariamojo prisipažinimo išgavimą (pvz., nevienareikšmiškai vertinama REID apklausos metodika). Tačiau panašios apklausos strategijos, vykdomos su nukentėjusiais asmenimis, yra visiškai netinkamos, nes gali sukelti nereikalingų neigiamų išgyvenimų, antrinę viktimizaciją, atsakymą liudyti ar nepilnos informacijos pateikimą.

Prisiminimas yra aktyvus procesas. Todėl svarbu nukentėjusiam asmeniui sudaryti galimybę perteikti savo unikalų patyrimą, sukuriant tam palankią aplinką (pagarba, saugumas) ir dėmesingai jo klausantis bei užduodant tinkamus klausimus.¹⁸ Toliau pateikiame kelis pagrindinius principus ir klausinėjimo taisykles, kurios užtikrina tausojantį poveikį nukentėjusiesiems asmenims ir užtikrina jų liudijimų tikslumą.

1. Nepakenkti. Pagrindinis nukentėjusiųjų apklausos tikslas yra ne tik surinkti nusikaltimo tyrimui reikšmingą informaciją, bet ir nepakenkti, nepabloginti traumą patyrusio žmogaus būsenos. Toks apklausos tikslo pakeitimas nėra lengvai suvokiamas teisėsaugos sistemoje, kurioje

18 Fisher R. P., Geiselman R. E. *Memory enhancing techniques for investigative interviewing: The cognitive interview*, Springfield, IL: Charles C. Thomas, 1992.

vis dar gajus įsitikinimas, kad svarbiausia surinkti faktus ir nubausti kaltininką, o nukentėjusysis lieka šį procesą „aptarnaujančiu“ asmeniu. Šio principo taikymas reikalauja, kad pareigūnas aiškiai suprastų nukentėjusio asmens būseną ir patirtos traumos poveikį bei priimtą sąmoningą sprendimą elgtis taip, kad nukentėjusiajam padėtų jaustis saugiau (apie traumos poveikį žr. skyrių „*Nusikalstamos veikos psichologinis poveikis nukentėjusiesiems*“).

2. Paaiškinti klausimų pateikimo priežastį. Apklausa siekiama gauti objektyvią informaciją ir išvengti traumuojančio poveikio. Todėl, siekiant nuraminti nukentėjusį asmenį, prieš pradėdami apklausą, paaiškinkite, koks apklausos tikslas. Pavyzdžiui:

Aš noriu užduoti jums keletą klausimų apie įvykį (nusikaltimą). Suprantu, kad kai kurie klausimai jums gali būti labai asmeniškai ar nemalonūs. Tačiau jie yra svarbūs siekiant išsiaiškinti įvykio aplinkybes. Jei kai kuriais atvejais abejosite dėl atsakymo ar jo nežinosite, pasakykite man apie tai.

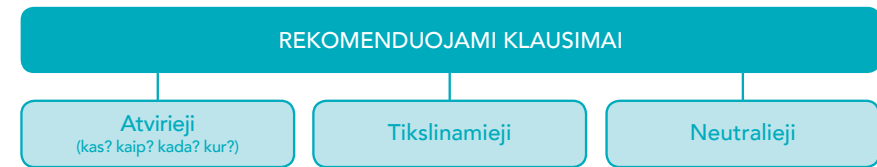
Informuokite, kad kai kurie klausimai gali kartotis, tačiau tai nereiškia, kad netikite nukentėjusiojo atsakymais, pateikta informacija, tiesiog norite įsitikinti, ar jūs pats viską išgirdote ir supratote. Tai reikėtų padaryti prieš pat pradėdami apklausą.

3. Pateikti tinkamus klausimus. Rekomenduotina, kad nukentėjusiųjų apklausa savo turiniu ir stiliumi daugiau primintų interviu, o ne apklausą ar tardymą. Kalbantis su nukentėjusiais neretai paaiškėja, kad po apklausos jie jautėsi tarsi patys būtų nusikaltėliai. Tokį įspūdį jiems palieka pareigūno piktas ar griežtas balso tonas, klausimų pateikimo būdas, paniekinama intonacija ir pan.

Svarbu prisiminti, kad dėl reakcijos į traumuojančią įvykį nukentėjusysis gali neprisiminti net tų įvykio aplinkybių, kurios, atrodytų, buvo labai ryškios. Spaudimas skatinant prisiminti yra visiškai netinkamas, toks elgesys gali lemti neteisingą prisiminimą ir liudijimą. Nusikaltimo auką reikėtų nuraminti, kad neprisiminimas ar netikslus įvykio prisiminimas nėra melagingas liudijimas ir paprašyti papasakoti tas aplinkybes, kurias ji gerai prisimena. Pagrindinis nukentėjusiojo klausinėjimo principas – išlaikyti atjaučiantį santykį ir suteikti asmeniui maksimalią kontrolę pačiam valdyti savo pasakojimą apie įvykio aplinkybes.

Rekomenduojami klausimai

Rekomenduojami klausimai yra atvirieji, tikslinamieji ir neutralieji¹⁹ (3 pav.).

3 pav. Rekomenduojami klausimai

Atvirieji klausimai – tai klausimai, skatinantys asmenį kalbėti laisvai ir pateikti išsamius atsakymus (ne tik „taip“ arba „ne“). Jie pateikiami apklausos pradžioje. Apie 75 proc. visų apklausos klausimų turėtų būti atvirieji.

Pradžioje pateikite atvirąjį klausimą, pavyzdžiui:

Kaip viskas vyko?

Ar tiesiog paskatinkite nukentėjusįjį jam priimtina forma pačiam papasakoti viską, ką jis prisimena apie įvykį:

Papasakokite viską, ką prisimenate apie įvykį, net ir tai, kas jums, galbūt, atrodo nereikšminga.

Apibūdinkite, kaip viskas vyko.

Paaiškinkite man įvykio aplinkybes.

Jei žmogui sunku žodžiais reikšti savo prisiminimus, jį galima paskatinti naudoti nežodines išraiškos priemones – nupiešti, parodyti. Be to, reikėtų skatinti remtis ne tik klausos, regos, bet ir kitų jauslių informacija (uoslės, lytėjimo). Kai nukentėjusysis kalba, nerekomenduojama jo ar jos pertraukti, užduoti tikslinančių klausimų ar kitais būdais skubėti užpildyti susidariusią pauzę.

Kitus klausimus rekomenduojama užduoti tik tada, kai asmuo baigia savo pasakojimą, nutyla. Siekiant geriau išsiaiškinti vieną ar kitą įvykio aspektą, toliau užduokite atvirusius klausimus, padedančius surinkti papildomą informaciją. Jie pradėdami šiais klausimaisiais žodžiais:

♦ *ką (sakote, kad jis pradėjo grasinti, – ką jis konkrečiai sakė?)*

♦ *kaip (kaip viskas vyko toliau?)*

¹⁹ Chomentauskas, G. (red.) *Praktinės psichologijos pagrindai*, Vilnius: Žmogaus studijų centras, 1996.

Dereškevičiūtė E., Chomentauskas, G. *Praktinis vadovas valstybės tarnautojų atrankos komisijoms*, Vilnius: Valstybės tarnybos departamentas, Žmogaus studijų centras, 2012.

- ❖ *koks, kokia, kokie, kokios (kokia buvo jo reakcija?)*
- ❖ *kada (kada nusprendėte, kad reikia kviestis pagalbos?)*
- ❖ *kas (kas pasikeitė, kai bandėte kviestis pagalbos?; kas įvyko, kai nuėjote į kambarį?)*

Tikslinamieji klausimai – tai klausimai, kuriais dar labiau sukonkretinamas, papildomas, patikslinamas atsakymas į jau pateiktą klausimą. Pavyzdžiui:

- ❖ *Sakote, kad kaltinamasis neleido jums išeiti iš kambario. Ką jis konkrečiai darė?*
- ❖ *Paaiškinkite, ką turėjote galvoje sakydama, kad kaltinamasis pasidarė nevaldomas?*
- ❖ *Ką konkrečiai jūs sakėte?*

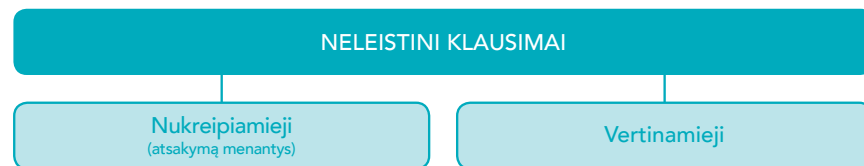
Atvirieji ir tikslinamieji klausimai nėra priešingi vieni kitiems. Skirtingai juos pavadinant tik siekiama pabrėžti, kad tikslinamaisiais klausimais toliau konkretinamas atsakymas į pateiktą klausimą. Santykį tarp atvirųjų ir tikslinamųjų klausimų galima įsivaizduoti kaip piltuvėlį: pradžioje norime surinkti kuo platesnę informaciją, o vėliau ją siaurinti ir detaliau išnagrinėti. Jei apklausos metu per anksti pereinama prie siaurų tikslinamųjų klausimų, pareigūnas gali nuklysti į detales, praleisdamas nukentėjusiajam ir įvykio supratimui reikšmingas aplinkybes.

Neutralieji klausimai – tai tokie klausimai, kurie padeda išsiaiškinti nukentėjusiojo atsakymą neatskleidžiant, kokio atsakymo lauktų klausiantysis. Neutraliųjų klausimų pavyzdžiai:

- ❖ *Kokie buvo jūsų susitikimo su Vardeniu Pavardeniu tikslai?*
- ❖ *Kas įvyko, kai jis atsisakė išeiti?*

Neleistini klausimai

Prie neleistinų klausimų priskiriami nukreipiamieji (atsakymą menantys) ir vertinamieji klausimai (4 pav.).

4 pav. Neleistini klausimai

Nukreipiamieji (atsakymą menantys) klausimai yra neutraliųjų klausimų priešingybė. Nukreipiamieji klausimai tiesiogiai ar netiesiogiai sufleruoja atsakymą, kurį nori išgirsti apklausą vykdančias asmuo. Jais bandoma daryti įtaką ir jie dažnai prasideda žodžiais „ar nemanote“, „ar sutinkate“. Keli pavyzdžiai:

- ◆ *Ar nemanote, kad toks jūsų elgesys ir apranga galėjo provokuoti įtariamąjį siekti seksualinio artumo? (klausiantysis skatina nukentėjusįjį ieškoti savyje elgesio, kuris galėtų būti traktuojamas kaip seksualinės prievartos provokacija).*
- ◆ *Jei teisingai supratau, įsivėlę į ginčą jūs taip įsitraukėte, kad abi pusės pradėjo nebesiskaityti su priemonėmis? (klausiantysis skatina nukentėjusįjį ieškoti ir pripažinti savo kaltės dalį patirto fizinio smurto epizode).*
- ◆ *Ar nemanote, kad jūsų baimė yra nepagrįsta? (pareigūnas skatina nukentėjusįjį abejoti emocinės reakcijos pagrįstumu, adekvatumu, galbūt – net pasijusti menkesniu, „bailiu“).*

Nukreipimas gali pasireikšti ne tik klausimo forma. Pavyzdžiui, jei apklausą vykdančias asmuo smulkiai apibūdina įvykių seką, o vėliau klausia nukentėjusiojo nuomonės, jis skatina pritarti visai informacijai, nors ji gali būti tik iš dalies teisinga. Pavyzdžiui:

Kai atėjote į svečius pas Vardenį Pavardenį, pradžioje išgėrėte šampano, pasibučiavote, ėmėte glamonėtis ir po kurio laiko nebegalėjote sustoti. Ar teisingai jus supratau? (viskas galėjo būti panašiai, tačiau mergina nenorėjo ir priešinosi lytiniam santykiams, o klausimas implikuoja tai, kad mergina pati jų siekė).

Nukreipiamieji klausimai gali ypač stipriai paveikti pažeidžiamus asmenis, kurie dėl amžiaus, protinio išsivystymo lygio ar dėl patiriamos emocinės būsenos baudžiamojo proceso metu a) netiksliai suvokia tokius klausimus ir už jų slypinčius klausiančiojo siekius; b) yra linkę paklusti autoritetams ar jėgą simbolizuojančioms figūroms ir todėl linkę elgtis taip, kaip jiems netiesiogiai siūlo klausiantysis. Teigiama atsakydami į nukreipiančius klausimus, jie pateikia netikslų ir jiems nepalankų įvykio vaizdą.

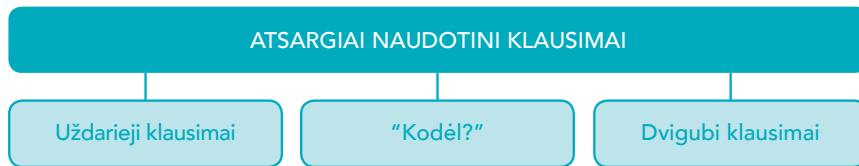
Vertinamieji klausimai. Šiuo atveju klausimas formuluojamas taip, kad jo dalį sudaro vertinimas (arba jis yra menamas), kuris nepalankioje šviesoje pristato nukentėjusį asmenį, jo asmenybę, moralę, poelgio motyvus, gyvenimo būdą ar pan. Pavyzdžiui:

Kaip jūs, būdamas su aukštuoju išsilavinimu ir turėdamas tokią gyvenimišką patirtį, galėjote taip lengvai patikėti pažadais? (šiuo atveju

yra išsakomas klausiančiojo vertinimas apie, jo manymu, nukentėjusiojo nesugebėjimą pasinaudoti turimomis žiniomis, patirtimi – žioplumą, neapdairumą).

Atsargiai naudotini klausimai

Egzistuoja klausimai, kuriuos pasitelkti reikėtų labai atsargiai, nes jie gali apriboti asmens galimybę suteikti informaciją, suponuoti aukos kaltinimą ar būti pernelyg painūs (5 pav.).

5 pav. Atsargiai naudotini klausimai

Uždarieji klausimai – tai klausimai, kurie, priešingai nei atvirieji klausimai, riboja apklausiamojo atsakymą. Uždarieji klausimai dažniausiai pradedami žodžiais „ar“, „gal“ („ar jis kalbėjo lietuviškai?“). Į uždarus klausimus atsakoma žodžiais „taip“ arba „ne“. Uždarieji klausimai nėra tinkami apklausos pradžia, nes apklausiamasis turi būti skatinamas kalbėti atvirai ir pateikti išsamius atsakymus. Be to, užduodant tokius klausimus gali būti gaunama tik tokia informacija, kuri atspindi klausiančiojo galvoje turimą versiją, bet už ribų palieka kitas reikšmingas aplinkybes. Pavyzdžiui, klausiant „ar po to jūs dar buvote susitikę?“, už klausimo ribų lieka telefono skambučiai, susirašinėjimas ir kt. Tokio pobūdžio klausimus rekomenduotina pateikti tik tais atvejais, kai norima labai tikslaus atsakymo – faktų, informacijos („jūs sakėte, kad įtariamieji reikalavo iš jūsų 100 000 eurų?“).

Klausimas „kodėl“ dažniausiai yra užduodamas tada, kai siekiama išsiaiškinti veiksmy priežastis. Tačiau šio klausimo patartina vengti, nes jis dažnai yra suvokiamas kaip tiesioginis ar netiesioginis kaltinimas, todėl atsakydamas į tokį klausimą asmuo linkęs teisintis, gintis ar pateikti socialiai pageidautinus atsakymus. Klausimą „kodėl“ rekomenduojama keisti klausimais „kaip atsitiko, kad“, „kas atsitiko, kad“, „kokios aplinkybės lėmė, kad“. Pavyzdžiui, klausimas „kodėl jūs nesikreipėte pagalbos iškart po įvykio?“ keistinas klausimu „ką jūs darėte iki to laiko, kai kreipėtės pagalbos?“. Klausimas „kodėl jūs jam smogėte?“ keistinas į „papasakokite, kas įvyko, kad jūs jam trenkėte.“

Dvigubi klausimai – du ar keli klausimai, pateikiami vienu metu (kai kada – vienu sakiniu). Pavyzdžiui:

- ◆ *Ar asmuo buvo aukštas ar vidutinio ūgio?*
- ◆ *Dėl ko susidomėjote skelbimu apie darbą užsienyje? Ar tikėjotės, kad dirbsite bare?*

Tokių klausimų rekomenduojama vengti. Nukentėjusiesiems, ypač iš karto po traumos, dažnai yra sunku sukaupti dėmesį, dėl emocinių veiksnių jų suvokimas gali būti nepakankamai tikslus. Todėl keli klausimai, net jei jie nėra nukreipiamieji ar vertinamieji, gali sutrikdyti asmenį. Be to, nėra aišku, į kurį iš klausimų norima atsakymo, o kai atsakymas pateikiamas, gali būti sunku suvokti, į kurį iš klausimų buvo atsakyta.

Taigi apklausiant nukentėjusiuosius reikėtų dėmesingai įvertinti bendravimo ypatybes, principus, atkreipti dėmesį į emocinį foną, pateikiamų klausimų tipus bei formuluotes. Apklausa savo turiniu ir forma turėtų siekti nepakenkti nukentėjusiesiems asmenims, suteikti jiems paramą. Rekomenduojama apklausą pradėti nuo atvirųjų klausimų, į kuriuos atsakydamas asmuo gali laisvai formuluoti mintis ir palaipsniui pereiti prie tikslinamųjų klausimų. Užduodami klausimai turi būti neutralūs, nukentėjusysis iš jų neturėtų suprasti, kokio atsakymo tikimasi. Pareigūnas neturėtų pateikti nukreipiamųjų (atsakymą menančių) ir vertinamųjų klausimų. Taip pat reikėtų vengti, kiek tai įmanoma, uždarytųjų klausimų, žodžių „kodėl?“ prasidedančių klausimų, dvigubų klausimų.

III. INFORMACIJOS SUTEIKIMAS NUKENTĖJUSIEMS

Žmogus, nukentėjęs nuo nusikalstamos veikos, dažnai būna sutrikęs, jaučiasi pažemintas ar įbaugintas. Kartu jai ar jam neretai pirmą kartą tenka susidurti su baudžiamuoju procesu ir dalyvauti procesiniuose veiksmuose. Nežinojimas, kas, kaip ir kada vyks toliau, kelia papildomą stresą ir gali lemti bejėgiškumo jausmą. Asmuo gali nedrįsti užduoti pareigūnams klausimų arba nežinoti, kaip ir ko paklausti. Todėl svarbu jau pirmojo kontakto su nukentėjusiuoju metu suteikti trumpą ir aiškią informaciją apie tai, kas vyks toliau, ir apie nukentėjusiojo teises.

Teisė suprasti ir būti suprastam įgyvendina vieną pagrindinių nukentėjusio asmens poreikių baudžiamajame procese. Suprantamai suteikta informacija padeda nukentėjusiajam atgauti pasitikėjimą savimi ir aplinkiniais. Be to, savo vaidmens baudžiamajame procese suvokimas gali paskatinti asmenį aktyviau bendradarbiauti su nusikaltimą tiriančiais pareigūnais, atskleisti nemalonias prisiminti įvykio detales.

Informacija nukentėjusiajam turi būti suteikta iš karto, kai tik ji ar jis yra pajėgūs šią informaciją priimti. Pavyzdžiui, sunkesnę fizinę sužalojimą patyręs asmuo gali nebūti pajėgus suvokti informacijos nusikaltimo vietoje ar pirmojo kontakto su teisėsaugos pareigūnais metu.

Taip pat svarbu informaciją pateikti paprasta ir suprantama kalba. Daugeliui nukentėjusiųjų baudžiamajame procese vartojami terminai bus nesuprantami ar neaiškūs, pavyzdžiui, asmuo gali nežinoti skirtumo tarp nutarimo, nutarties ir nuosprendžio, ar ikiteisminio tyrimo teisėjo ir teismo. Todėl suteikiant informaciją nukentėjusiesiems geriau vengti perdėto profesinių terminų vartojimo, o vartojamus terminus – paaiškinti.

Teisė suprasti ir būti suprastam taip pat apima nukentėjusiojo teisę būti lydima pirmojo kontakto su teisėsauga metu, jei dėl patirtos fizinės ar psichinės žalos jai ar jam reikia pagalbos gauti ir suteikti informaciją.²⁰ Nukentėjusįjį gali lydėti jo ar jos pasirinktas asmuo, pavyzdžiui, nukentėjusįjį gatvėje radęs praeivis, padedantis apiplėštam senoliui.²¹ Kartu pastebėtina, kad ši su teise suprasti ir būti suprastam susijusi teisė būti lydima pirmojo kontakto su teisėsauga metu yra atskira nuo teisės turėti lydintį asmenį baudžiamajame procese. Plačiau apie teisę turėti lydintį asmenį žr. skyrių „Specialių apsaugos priemonių taikymas“ → *Lydinčio asmens dalyvavimas*.

Jau nuo pirmojo kontakto su teisėsaugos pareigūnais asmuo (nepriklausomai nuo to, ar jau priimtas nutarimas dėl pripažinimo

²⁰ Direktyva 2012/29/ES kuria nustatomi būtinausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai ir kuria pakeičiamas Tarybos pamatinis sprendimas 2001/220/TVR, 2012 m. spalio 25 d., 3 straipsnis, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029>.

²¹ Europos Komisijos Teisingumo generalinio direktoratas. Direktyvos 2012/29/ES įgyvendinimo gairės, p. 12.

nukentėjusiuoju) **turi teisę gauti toliau nurodytą informaciją. Ši informacija jai ar jam gali būti suteikta žodžiu ar įteikiant informacinę medžiagą** – Nukentėjusiojo teisių išaiškinimo protokolo priedą, taip pat turimus lankstinukus ar kitą platinimui skirtą informacinę medžiagą apie nukentėjusiųjų teises; taip pat galima pasiūlyti apsilankyti interneto svetainėje nukentejusiems.lt.

Įprastai žodžiu turėtų būti suteikta bent ši informacija:

◆ **Kaip pateikti pareiškimą dėl nusikalstamos veikos (jei tai dar nepadaryta) ir kodėl tai svarbu.**

- ◇ Jei tikėtina, kad įvykdyta veika, dėl kurios ikiteisminis tyrimas pradedamas tik esant nukentėjusio asmens skundai ar teisėto atstovo pareiškimui (pvz., fizinio skausmo sukėlimas ar seksualiniai nusikaltimai be kvalifikuojančių požymių, grasinimas nužudyti, šmeižimas), paaiškinkite, kad nesant skundo tyrimas negalės būti vykdomas.

◆ **Informacija apie procesą.**

- ◇ Pasakykite, kas bus atsakingas už tolesnį tyrimą (kurio policijos komisariato ar prokuratūros žinioje bus byla), užrašykite kontaktinį telefoną, kuriuo nukentėjęs asmuo galėtų susisiekti su atsakingu pareigūnu ir sužinoti apie tolesnę tyrimo eigą.
- ◇ Paaiškinkite, kokiuose veiksmuose nukentėjusiajam gali reikėti dalyvauti artimiausiu metu: ar bus kviečiamas duoti parodymus apie įvykio aplinkybes; ar reikės dalyvauti medicininėje apžiūroje ir pan.
- ◇ Pasakykite, kad nukentėjusysis turi teisę, kad ją ar jį procese lydėtų pasirinktas asmuo (plačiau apie lydinčio asmens dalyvavimą žr. „Specialių apsaugos priemonių taikymas“).

◆ **Informacija asmenims, nukentėjusiems nuo smurto artimoje aplinkoje.**

- ◇ Informuokite, kad jo ar jos kontaktai bus perduoti specializuotos pagalbos centrui, kurio darbuotojai artimiausiu laiku susisieks ir padės gauti reikiamą pagalbą. Įteikite psichologinės pagalbos telefono numerį (pvz., Pagalbos moterims linija, 8 800 66366) ir informaciją apie pagalbą nukentėjusiems nuo smurto artimoje aplinkoje.

- ◇ Informuokite smurtą patyrusį asmenį apie galimybę pateikti policijai prašymą taikyti laikinąsias apsaugos priemones pagal Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymą (įpareigojimą smurtautojui laikinai išsikelti iš gyvenamosios vietos ar įpareigojimą nesiartinti prie smurtą patyrusio asmens, nebendrauti, neieškoti ryšių su juo).

◆ Informacija apie vertimą.

- ◇ Jei turite abejonių, ar nukentėjęs asmuo gerai supranta ir bendrauja lietuvių kalba, informuokite, kad jai ar jam priklauso nemokama vertėjo pagalba ir ji ar jis gali dalyvauti procese gimtąja kalba arba kita kalba, kurią supranta.

Nukentėjusiesiems žodžiu ar įteikiant informacinę medžiagą taip pat turi būti suteikta ši informacija:

◆ Informacija apie teisinę pagalbą ir procesą.

- ◇ Asmuo turi teisę gauti nemokamą valandos trukmės teisinę konsultaciją, dėl kurios reikia kreiptis į gyvenamosios vietos savivaldybę. Jei asmuo turi galimybę naudotis internetu, patarkite apsilankyti Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos svetainėje teisinepagalba.lt.

- ◇ Nukentėję nuo nusikaltimų asmenys turi teisę kreiptis į teismą dėl žalos atlyginimo. Advokato teisinė pagalba tokiose bylose yra nemokama visiems nukentėjusiesiems, neatsižvelgiant į jų pajamas ar turtą. Kitais klausimais nemokama advokato pagalba gali būti suteikta mažas pajamas gaunantiems asmenims. Išsami informacija, kaip pateikti prašymą, bei prašymo formos pateiktos Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos svetainėje teisinepagalba.lt.

- ◇ Informuokite, kur galima detaliau susipažinti su baudžiamuoju procesu, pavyzdžiui interneto svetainėje nukentėjusiesiems.lt, virtualioje teismo posėdžių salėje <http://sale.teismai.lt>.

◆ Informacija apie specializuotą ir kitą praktinę pagalbą.

- ◇ Įteikite nukentėjusiam asmeniui informacinę medžiagą apie jo ar jos gyvenamojoje vietovėje veikiančias pagalbos organizacijas ar pagalbą teikiančias tarnybas (pvz., nakvynės namus, krizių centrą, emocinės pagalbos liniją),

paskatinkite su jomis susisiekti, prireikus – padėkite susisiekti.

◆ Informacija apie apsaugos nuo bauginimo, keršto, kito nusikalstamo poveikio priemones.

- ◇ Esant duomenų, kad asmuo nukentėjo nuo labai sunkaus, sunkaus ar apysunkio nusikaltimo, informuokite apie galimybę prašyti taikyti anonimiškumą, apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemones.

◆ Informacija apie specialių apsaugos poreikių vertinimą ir galimas taikyti specialias apsaugos priemones. Ši informacija suteikiama atitinkamai prieš atliekant specialių apsaugos poreikių vertinimą ir po jo, plačiau žr. skyrių „Specialių apsaugos poreikių vertinimas“.

◆ Informacija apie teisę sužinoti apie įtariamojo suėmimą ir (ar) paleidimą į laisvę. Apie įtariamojo suėmimą, paleidimą ar pabėgimą iš sulaikymo vietos nukentėjusysis gali būti informuotas paprastu ar elektroniniu paštu, telefonu.

◆ Informacija apie žalos ir išlaidų kompensavimą.

- ◇ Jei asmuo nukentėjo nuo smurtinio nusikaltimo – informuokite, kad ji ar jis turi teisę į žalos kompensavimą. Jeigu žalos neatlygina kaltininkas, galima gauti kompensaciją iš valstybės. Tam nukentėjęs asmuo turi pateikti prašymą per Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybą, arba tiesiogiai Teisingumo ministerijai.
- ◇ Informuodami apie artimiausius procesinius veiksmus pasakykite, kad nukentėjusiajam gali būti kompensuotos kelionės į apklausą ir kitus procesinius veiksmus išlaidos, negautas darbo užmokestis, prireikus – apmokėta nakvynė.

◆ Nepilnamečiam nukentėjusiajam svarbi informacija. Jei nukentėjusysis yra nepilnametis, jai ar jam bei jų atstovui taip pat reikia pateikti informaciją apie jiems aktualias papildomas teises, pavyzdžiui, teisę į apklausą vaikų apklausoms pritaikytose patalpose. Informuodami nepilnamečius, atsižvelkite į jų brandą – šiuo atveju itin svarbu informaciją pateikti paprasta, suprantama kalba.

Vėlesnėse baudžiamojo proceso stadijose suteiktina informacija:

- ◆ Informacija apie teisę susipažinti su ikiteisminio tyrimo medžiaga: kam pateikti prašymą, kokiais atvejais gali būti atsisakyta leisti susipažinti su bylos medžiaga.
- ◆ Informacija apie teisę teikti įrodymus.
- ◆ Informacija apie priimtą sprendimą sustabdyti, nutraukti, atnaujinti ar užbaigti ikiteisminį tyrimą ir šio sprendimo motyvus.
- ◆ Informacija apie galimybę apskųsti ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, teisėjo veiksmus ir sprendimus: per kiek laiko ir kam gali būti paduotas skundas dėl konkrečių veiksmų ar sprendimų.

Informacijos suteikimo principai:

- ◆ Įvertinkite, kokia informacija nukentėjusiam asmeniui svarbi šiuo metu ir artimiausioje ateityje. Konkreti informacija apie tolesnę proceso eigą ir suteikiamos informacijos detalumas priklausys nuo nusikalstamos veikos pobūdžio ir nukentėjusio asmens galimybės suvokti informaciją.
- ◆ Stenkitės kalbėti paprastai, aiškiai, venkite sudėtingų formuluočių ir teisinių terminų. Stebėkite, ar nukentėjusysis supranta, kas sakoma. Jei iš asmens elgesio matote, kad konkreti informacija jam neaiški, pasiteiraukite, ar viskas aišku, pasakykite, kur galima pasidomėti plačiau.
- ◆ Pasakykite svarbiausius dalykus žodžiu ir įteikite nukentėjusiam asmeniui medžiagą su rašytine informacija. Paklauskite, ar ji ar jis pageidautų, kad pakomentuotumėte nukentėjusiojo teises žodžiu.
- ◆ Pagal galimybes atsižvelkite į individualius nukentėjusiojo poreikius, susijusius su amžiumi, klausos, regos sutrikimais, raštingumo lygiu ir pan. Pavyzdžiui, gali reikėti informaciją pakartoti kelis kartus, svarbiausius dalykus užrašyti.
- ◆ Jei nukentėjusysis yra nepilnametis, pagal brandą galintis suprasti informaciją – bendraukite ne tik su jo ar jos atstovu, bet ir tiesiogiai su vaiku. Nepilnamečiams nuo maždaug 12 metų itin svarbu jaustis nepriklausomais, todėl tiesioginis informacijos suteikimas ir bendravimas su jais yra itin svarbus pasitikėjimu grindžiamam santykiui.

- ◆ Informacijos teikimas turi būti tęstinis procesas, t. y. nukentėjusiajam turėtų būti suteikta konkrečiame proceso etape aktuali informacija, kad ji ar jis galėtų suprasti savo vaidmenį procese ir turimas teises.
- ◆ Paaiškinkite, kokią informaciją apie bylą nukentėjęs asmuo gali gauti, ir pasiteiraukite, kokia informacija jai ar jam būtų aktuali.

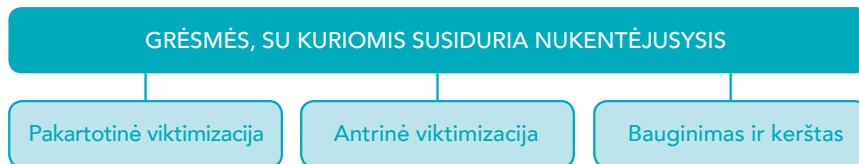
IV. NUKENTĖJUSIŲJŲ APSAUGA NUO GRĖSMIŲ, ATSIRANDANČIŲ PO NUSIKALSTAMOS VEIKOS

Nuo nusikalstamų veikų nukentėję asmenys gali susidurti su skirtingomis grėsmėmis (6 pav.):

- ◆ Grėsmė patirti **antrinę viktimizaciją**, t. y. papildomas traumuojančias su nusikalstama veika susijusias pasekmes. Antrinę viktimizaciją gali lemti netinkamas pareigūnų elgesys, kontaktas su įtariamuoju, žiniasklaidos dėmesys, šeimos narių priešiškas ir pan.
- ◆ Grėsmė patirti **pakartotinę viktimizaciją**, t. y. vėl tapti tokios pačios nusikalstamos veikos auka arba nukentėti nuo paties ar susijusio kaltininko.
- ◆ Grėsmė patirti **bauginimą ir kerštą** dėl bendradarbiavimo su teisėsauga.

Su pakartotine ar antrine viktimizacija, bauginimu ar kerštu susidūręs asmuo ne tik patiria emocinius ir psichologinius išgyvenimus bei ilgalaikės neigiamas pasekmes savo sveikatai, bet ir tampa mažiau linkęs pasitikėti teisėsaugos sistema, duoti parodymus ar kitaip dalyvauti procese.

Siekiant išvengti šių grėsmių arba sumažinti jų riziką, svarbu pagarbiai, profesionaliai bei nediskriminuojant elgtis su nukentėjusiais asmenimis ir pritaikyti toliau aptariamas teisės aktuose numatytas apsaugos priemones.

6 pav. Grėsmės, su kuriomis susiduria nukentėjusysis

NUKENTĖJUSIŲJŲ APSAUGA NUO BAUGINIMO, KERŠTO IR PAKARTOTINĖS VIKTIMIZACIJOS

Anonimiškumas. Viena iš priemonių, skirtų apsaugoti nukentėjusįjį nuo bauginimo ir keršto yra visiškas arba dalinis anonimiškumas. Ši priemonė gali būti taikoma, kai iš nukentėjusiojo parodymų ar kitų aplinkybių kaltininkas negalės nustatyti nukentėjusiojo asmens tapatybės. Todėl,

pavyzdžiui, smurto artimoje aplinkoje atveju ši priemonė negali būti taikoma. Prašyti taikyti anonimiškumą yra viena iš nukentėjusiojo teisių. Anonimiškumą ikiteisminio tyrimo pareigūnas ar prokuroras gali taikyti esant visoms šioms sąlygoms:²²

1. yra duomenų apie realią grėsmę nukentėjusiojo, jo ar jos šeimos narių arba artimųjų giminaičių gyvybei, sveikatai, laisvei, turtui ar kitiems svarbiems interesams (t. y. egzistuoja reali tokių nusikalstamų veikų kaip nužudymas, sveikatos sutrikdymas, išžaginimas, turto sunaikinimas ir kt. grėsmė);
2. nukentėjusiojo parodymai yra svarbūs baudžiamajame procese;
3. nukentėjusysis dalyvauja procese dėl labai sunkaus, sunkaus ar apysunkio nusikaltimo.

Apie grėsmės realumą turi būti sprendžiama atsižvelgiant į tokias aplinkybes kaip nusikaltimo rūšis, pavojingumas, nukentėjusiojo santykis su įtariamaisiais, įtariamųjų ir kitų byla suinteresuotų asmenų agresyvumas ir kt. Prokuroras ar ikiteisminio tyrimo pareigūnas, matydami, kad yra anonimiškumo taikymo pagrindai, turėtų aptarti su nukentėjusiuoju šios priemonės taikymo galimybę. Pavyzdžiui, visada siūlytina aptarti anonimiškumo taikymo galimybę su asmenimis, nukentėjusiais nuo organizuotų grupių įvykdytų nusikalstamų veikų. Svarbu, kad nukentėjęs asmuo būtų įtrauktas į sprendimo priėmimą ir galėtų apsispręsti, ar teikti prašymą dėl anonimiškumo, nes šios priemonės taikymas yra nukentėjusiojo teisė, o ne pareiga.

Apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemonės. Bylose dėl labai sunkių, sunkių ir kai kurių apysunkių nusikaltimų (pvz., žmogaus terorizavimo, plėšimo, turto prievartavimo) gavus patikrintų duomenų, kad dėl bendradarbiavimo su teisėsauga nukentėjusysis patiria realų pavojų gyvybei, sveikatai ar turtui, nukentėjusiojo prašymu gali būti taikomos apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemonės:

- ◆ fizinė asmens ir turto apsauga;
- ◆ laikinas asmens perkėlimas į saugią vietą;
- ◆ specialaus režimo, pagal kurį teikiami duomenys apie asmenį iš valstybės ir žinybinių registrų bei informacinių sistemų, nustatymas;
- ◆ asmens gyvenamosios, darbo ar mokymosi vietos pakeitimas;

22 BPK 198-204 str. Generalinio prokuroro įsakymas „Dėl Rekomendacijų dėl anonimiškumo ir dalinio anonimiškumo nukentėjusiajam ar liudytojui suteikimo ir šio sprendimo procesinio įforminimo patvirtinimo“, 2014 m. birželio 3 d., Nr. I-114, <https://www.e-tar.lt/portal/legalAct.html?documentId=5a42e4c0ebdd11e3bb22becb572235f5>

- ◆ asmens tapatybės ir biografijos duomenų pakeitimas;
- ◆ plastinės operacijos, keičiančios asmens išvaizdą, padarymas;
- ◆ šaunamojo ginklo, specialiųjų priemonių asmeniui išdavimas;
- ◆ finansinė parama.

Tokių priemonių taikymą reguliuoja *Baudžiamojo proceso bei kriminalinės žvalgybos dalyvių, teisingumo ir teisėsaugos institucijų pareigūnų apsaugos nuo nusikalstamo poveikio įstatymas*²³ ir *Apsaugos nuo nusikalstamo poveikio nuostatai*.²⁴ Šių priemonių taikymas susijęs su reikšmingais suvaržymais ir gali lemti didelius pokyčius asmens gyvenime, todėl jos gali būti taikomos tik su nukentėjusiojo sutikimu.

Kardomosios priemonės. Kardomosiomis priemonėmis siekiama užkirsti kelią naujoms nusikalstamoms veikoms, taip pat užtikrinti netrukdomą bylos tyrimą ir nagrinėjimą teisme. Todėl šios priemonės taip pat apsaugo nukentėjusį asmenį nuo pakartotinės viktimizacijos, bauginimo ir keršto. Pavyzdžiui, prokuroras gali kreiptis į teismą prašydamas skirti įtariamajam įpareigojimą gyventi skyrium nuo nukentėjusiojo ir (ar) nesiartinti prie nukentėjusiojo arčiau nei nustatytu atstumu.²⁵ Esant duomenų, leidžiančių pagrįstai manyti, kad įtariamasis trukdys procesui bandydamas paveikti nukentėjusįjį, prokuroras gali prašyti teismo skirti įtariamajam suėmimą.²⁶

Laikinosios apsaugos užtikrinimo priemonės. Smurto artimoje aplinkoje atvejais aktualios *Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatyme*²⁷ numatytos laikinosios smurtą patyrusio asmens apsaugos užtikrinimo priemonės:

- ◆ įpareigojimas smurtautojui laikinai išsikelti iš gyvenamosios vietos (jeigu jis gyvena su smurtą patyrusiu asmeniu);
- ◆ įpareigojimas smurtautojui nesiartinti prie smurtą patyrusio asmens, nebendrauti, neieškoti ryšių su juo.

Šios priemonės taikomos tais atvejais, kai gavus pranešimą apie smurtą

²³ Baudžiamojo proceso bei kriminalinės žvalgybos dalyvių, teisingumo ir teisėsaugos institucijų pareigūnų apsaugos nuo nusikalstamo poveikio įstatymas, 1996 m. vasario 13 d., Nr. I-1202, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.717DD-0E6FE37/QsxKARKFdI>

²⁴ Lietuvos policijos generalinio komisaro, Kalėjų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos direktoriaus ir Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro įsakymas „Dėl apsaugos nuo nusikalstamo poveikio nuostatų patvirtinimo“, 2008 m. rugsėjo 18 d., Nr. 5-V-532/V-237/I-123, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.D39F-1C607D10/ZHleKLoYdw>

²⁵ BPK 120 str.

²⁶ BPK 122-123 str.

²⁷ Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas, 2011 m. gegužės 26 d., Nr. XI-1425, 5 str., <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.E14E65020CCC/NdXkxmULzQ>

nepakanka duomenų pradėti ikiteisminį tyrimą ir reikia patikslinti įvykio aplinkybes. Sprendimą skirti šias priemones priima teismas pagal policijos pareigūno kreipimąsi. Policijos pareigūnas, atlikęs smurto artimoje aplinkoje rizikos veiksnių vertinimą ir nustatęs riziką, arba gavęs smurtą patyrusio asmens prašymą dėl šių priemonių taikymo, į teismą turi kreiptis nedelsiant, ne vėliau kaip per 24 valandas nuo pranešimo gavimo. Laikinosios apsaugos užtikrinimo priemonės taikomos tol, kol priimamas sprendimas dėl ikiteisminio tyrimo pradėjimo. Pradėjus ikiteisminį tyrimą sprendžiamas klausimas dėl analogiškų kardomųjų priemonių taikymo.

NUKENTĖJUSIŲ APSAUGA NUO BAUDŽIAMOJO PROCESO SUKELTOS ANTRINĖS VIKTIMIZACIJOS

Antrinę viktimizaciją gali lemti įvairios aplinkybės. Apie patirtą nusikaltimą veika gali sužinoti kolegos, įvykio detalės gali būti aptarinėjamos žiniasklaidoje, nukentėjusysis gali sulaukti neigiamų komentarų ar vertinimų. Viena iš rimčiausių antrinės viktimizacijos grėsmių kyla nukentėjusiajam dalyvaujant baudžiamajame procese. Daugeliui nukentėjusiųjų, nepriklausomai nuo jų asmeninių savybių, baudžiamasis procesas savaime yra stresinė patirtis. Būtinybė dar kartą mintyse išgyventi patirtą smurtą, informacijos trūkumas, nežinomybė, atsainus ir nepagarbus pareigūnų bendravimas, nukentėjusiojo patirties kvestionavimas ir paties nukentėjusiojo kaltinimas dėl jo patirtos nusikalstamos veikos yra dažniausiai pasitaikantys veiksniai, kurie prisideda prie streso lygio padidėjimo ir lemia antrinę asmens viktimizaciją. Dėl jos gali pagilėti psichologinė krizė ar išsivystyti depresija.

Siekiant sumažinti antrinės viktimizacijos riziką, procesiniai veiksmai turėtų būti planuojami atsižvelgiant į šias gaires:

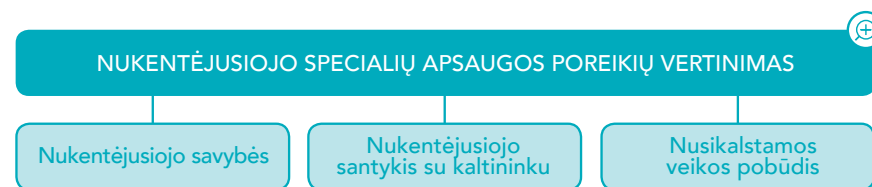
- ❖ **Apklauskos laikas.** Nukentėjusįjį reikėtų apklausti kiek galima greičiau, tačiau skubumas neturi būti savitikslis. Jei matote, kad prieš apklausą būtina surinkti papildomus duomenis, susisiekite su nukentėjusiuoju ir informuokite, dėl kokių priežasčių negalite surengti apklauskos anksčiau ir kada numatote rengti apklausą. Galite paaiškinti, kad vėlesnė apklausa svarbi siekiant išvengti pakartotinių apklausų. Tai leis nukentėjusiajam negalvoti, kad jo ar jos patirta nusikalstama veika ir liudijimas nesvarbūs.
- ❖ **Apklauskų skaičius.** Iš anksto parenkite nukentėjusiojo apklauskos planą, numatykite, kokias aplinkybes būtina išsiaiškinti ir vadovaukitės taisykle, kad apklausų turėtų būti kuo mažiau. Smurto artimoje aplinkoje ar seksualinio pobūdžio nusikaltimų veiky bylose įprastai nukentėjusysis turi būti apklausiamas ne daugiau kaip vieną kartą. Tačiau galimi atvejai, kai dėl patirto stipraus streso nukentėjusiajam sunku susitelkti į konkrečias detales, prisiminimai grįžta palaipsniui ar pats nukentėjusysis pageidauja, kad apklauskos vyktų, pvz., trumpiau ir dažniau. Todėl kiekvienu atveju svarbu atsižvelgti į individualias aplinkybes ir į nukentėjusiojo nuomonę.

- ❖ **Informacija prieš apklausą.** Prieš apklausą iš anksto informuokite nukentėjusįjį, kad jį ar ją gali lydėti įgaliotasis atstovas (paprastai advokatas) ir dar vienas pasirinktas pilnametis asmuo, kuriuo nukentėjusysis pasitiki, pvz., draugė, bendradarbis, šeimos narys.
- ❖ **Medicininį procedūrų būtinumas.** Nukentėjusysis neturi patirti nebūtinų medicininių procedūrų, todėl skirkite tik tikrai būtinas specialisto mediko apžiūras. Visada paaiškinkite nukentėjusiajam šių procesinių veiksmų svarbą siekiant iširti nusikalstamą veiką, įtraukite jį ar ją į sprendimų priėmimo procesą.
- ❖ **Dėmesys nukentėjusiojo poreikiams.** Atlikite toliau aptariamą nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimą ir pagal kompetenciją parinkite specialias apsaugos priemones ar inicijuokite jų taikymą.

Specialių apsaugos poreikių vertinimas

Specialių apsaugos poreikių vertinimo tikslas

Baudžiamąjį procesą reguliuojančiuose teisės aktuose nustatytos vadinamosios specialios apsaugos priemonės. Jos skirtos apsaugoti nukentėjusį asmenį nuo neigiamo baudžiamąjo proceso poveikio (baudžiamąjo proceso sukeltos antrinės viktimizacijos). Šios priemonės yra, pvz., tos pačios lyties pareigūno atliekama apklausa, apklausa pas ikiteisminio tyrimo teisėją, apklausa ne daugiau kaip vieną kartą ir kt. (žr. „Specialių apsaugos priemonių taikymas“).

7 pav. Nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimas

Siekiant parinkti ir pritaikyti nukentėjusio asmens situaciją geriausiai atitinkančias specialias apsaugos priemones, atliekamas nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimas (7 pav.). Pavyzdžiui, nustačius aplinkybes, rodančias tikimybę, kad įtariamasis gali mėginti daryti psichologinį spaudimą nukentėjusiajam nuo seksualinio ar smurtinio nusikaltimo, trikdyti jos emocinę pusiausvyrą, svarstyta galimybė taikyti

specialią apsaugos priemonę – apklausą pas ikiteisminio tyrimo teisėją patalpoje nedalyvaujant įtariamajam – ir taip sudaryti prielaidą nešaukti nukentėjusiosios į teisiąjį posėdį bei išvengti tiesioginio kontakto su įtariamuju.²⁸

Nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimas atliekamas atsižvelgiant į veiksnius, kurie gali lemti didesnį asmens pažeidžiamumą, t. y. didesnę riziką patirti antrinę ar pakartotinę viktimizaciją, bauginimą ir kerštą:

- ◆ **Nukentėjusiojo savybes.** Didesnį asmens pažeidžiamumą gali lemti tokios savybės kaip amžius (nepilnametis, vyresnio amžiaus asmuo), sveikata, psichologinė būklė, socialinė padėtis ir kt. Asmenys, priklausantys visuomenės mažumos grupei pagal seksualinės orientacijos, kalbos, rasės, religijos ir kt. požymius paprastai yra labiau pažeidžiami, nei kiti asmenys.²⁹
- ◆ **Nusikalstamos veikos pobūdį.** Pažeidžiamais įprastai laikomi asmenys, nukentėję nuo seksualinio pobūdžio nusikaltimų, sunkių smurtinių nusikaltimų, prekybos žmonėmis, smurto artimoje aplinkoje, neapykanta motyvuotų nusikaltimų, organizuotų grupuočių įvykdytų nusikaltimų, terorizmo.
- ◆ **Nukentėjusiojo santykį su kaltininku ir kitas nusikalstamos veikos aplinkybes.** Pavyzdžiui, nukentėjusysis gali būti labiau pažeidžiamas, nes nusikalstamą veiką įvykdė šeimos narys ar asmuo, su kuriuo nukentėjusysis yra susijęs tarnybinio pavaldumo ryšiais.

Nukentėjusio asmens specialių apsaugos poreikių vertinimo metu nustatytos aplinkybės sudaro galimybę tyrėjui ir (ar) prokurorui pamatyti nukentėjusiajam kylančių grėsmių „žemėlapi“. Todėl surinkti duomenys gali būti svarbūs ne tik parenkant priemones, skirtas išvengti traumuojančio baudžiamojo proceso poveikio, bet ir sprendžiant dėl poreikio taikyti anonimiškumą ar apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemones. Jie taip pat gali būti reikšmingi sprendžiant su kardomųjų priemonių skyrimu susijusius klausimus.

Specialių apsaugos poreikių vertinimo eiga

Specialių apsaugos poreikių vertinimą reguliuoja LR Generalinio prokuroro patvirtintos *Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių*

apsaugos poreikių vertinimo.³⁰ Vertinimas atliekamas pildant *Nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimo pažymą* (toliau – poreikių vertinimo pažyma) arba *Nepilnamečio nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimo pažymą* (apie nepilnamečio specialių apsaugos poreikių vertinimą žr. „*Nepilnamečių nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo ypatumai*“).

Atliekant vertinimą rekomenduotina vadovautis šiomis bendromis gairėmis:

- ◆ **Vertinimo laikas.** Specialių apsaugos poreikių vertinimą reikia atlikti kuo anksčiau, vėliausiai – per pirmąją nukentėjusiojo apklausą.³¹ Patartina poreikių vertinimo pažymos duomenis, kuriems nereikia informacijos patikslinimo, užpildyti jau pirmojo kontakto su nukentėjusiu asmeniu metu. Kai akivaizdu, kad nusikalstama veika padarė asmeniui fizinės, turtinės ar neturtinės žalos, specialių apsaugos poreikių vertinimas gali būti atliekamas neatsižvelgiant į tai, ar asmuo oficialiai pripažintas nukentėjusiuoju.³²
- ◆ **Informacijos suteikimas nukentėjusiajam.** Prieš pradėdami pildyti poreikių vertinimo pažymą, paaiškinkite nukentėjusiam asmeniui šio veiksmo tikslą. Pavyzdžiui, galima pasakyti: „Mums svarbu nustatyti, kaip galėtume jus apsaugoti nuo neigiamų patirčių, susijusių su dalyvavimu baudžiamajame procese. Todėl norėčiau pasitikslinti keletą aplinkybių“.
- ◆ **Klausimų uždavimas.** Poreikių vertinimo pažymą pildykite ne mechaniškai užduodami klausimus (klausimyno forma), bet kalbėdamiesi su nukentėjusiu asmeniu. Neužduokite nereikalingų ar pasikartojančių klausimų, į kuriuos atsakyti galite remdamiesi turima faktine ir kita informacija. Būtinybė daug kartų kalbėti apie traumuojančias patirtis ir prisiminti jų detales gali lemti nukentėjusiajam papildomą stresą, baimę ar netgi psichologinę traumą.
- ◆ **Profesionalus ir pagarbus bendravimas.** Ypatingai svarbu, kad vertinant nukentėjusiųjų specialius apsaugos poreikius teisėsaugos pareigūnų elgesys būtų profesionalus, pagarbus ir neįžeidžiantis. Venkite stereotipinių prielaidų, įskaitant apie tam tikros grupės asmenų „gyvenimo būdą“,

28 BPK 276 str. 2 d., 283 str. 2 d.

29 Chomentauskas, G., Dereškevičiūtė, E., Murauskienė, D. *Psichologinė parama aukoms ir liudytojams bei jų apsauga teismo procese*, Vilnius, Žmogaus studijų centras, 2015, p. 41.

30 Generalinio prokuroro įsakymas „Dėl Rekomendacijų dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo patvirtinimo“, 2016 m. vasario 29 d., Nr. I-63, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/86bc22f0dfa611e58a92afc65dd68e97>.

31 *Ten pat*, 3 p.

32 *Ten pat*, 2,3 p.

susilaikykite nuo bet kokių komentarų šia tema. Pamatę, kad jūsų kolega elgiasi netinkamai (ironizuoja, naudoja žeminančius gestus ar veiksmus), sudrausminkite jį ar ją.

- ❖ **Specialisto pagalba.** Jei matote, kad jums neužtenka duomenų atlikti išsamų nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimą, pasitarkite su psichologu ar kita specialių žinių ar įgūdžių turintį asmenį.
- ❖ **Papildomas ar pakartotinis vertinimas.** Gavus naujų duomenų, kurie gali lemti kitokį specialių apsaugos poreikių vertinimo rezultatą, arba esant nukentėjusiojo ar atstovo pagal įstatymą prašymui, prokuroras turi organizuoti arba atlikti papildomą vertinimą. Iš esmės pasikeitus reikšmingoms aplinkybėms, turi būti atliktas pakartotinis vertinimas.³³ Poreikį atlikti papildomą ar pakartotinį specialių apsaugos poreikių vertinimą bei pritaikyti kitas apsaugos priemones gali lemti, pvz., kaltininkų ar susijusių asmenų bandymai susisiekti su nukentėjusiuoju, informacijos apie tyrimą patekimas į žiniasklaidą, įtariamojo įvykdytas kardamosios priemonės pažeidimas ir kt.
- ❖ **Specialių apsaugos priemonių skyrimas.** Atlikę vertinimą ir susumavę jo rezultatus, informuokite nukentėjusįjį apie egzistuojančias specialias apsaugos priemones ir paaiškinkite jų skyrimo tvarką. Pasiteiraukite nukentėjusiojo, kokios priemonės jam ar jai būtų aktualios ir parinkdami konkrečią priemonę ar priemones atsižvelkite į išsakytą nuomonę.
- ❖ **Kitų apsaugos priemonių skyrimas.** Specialių apsaugos poreikių vertinimo metu gali paaiškėti aplinkybės, lemiančios poreikį taikyti ne tik specialias apsaugos priemones, bet ir visiška arba dalinį anonimiškumą ar apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemones. Tokiais atvejais vadovaukitės tų priemonių skyrimą reguliuojančiais teisės aktais (žr. „*Nukentėjusiųjų apsauga nuo bauginimo, keršto ir pakartotinės viktimizacijos*“).
- ❖ **Poreikių vertinimo rezultatų saugojimas.** Duomenys, gauti atliekant nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimą turi būti laikomi atskirai nuo bylos. Įtariamajam, kaltinamajam ar jo gynėjui susipažinti su šiais duomenimis neleidžiama.³⁴

³³ Ten pat, 14-15 p.

³⁴ BPK 186¹ str.

Specialių apsaugos poreikių vertinimo pažymos pildymas

Specialių apsaugos poreikių vertinimas atliekamas pildant *Nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimo pažymą*. Ši pažyma susideda iš trijų pagrindinių segmentų (8 pav.).

NUKENTĖJUSIOJO SPECIALIŲ APSAUGOS POREIKIŲ VERTINIMO PAŽYMA		
Duomenys apie nusikalstamą veiką	Duomenys apie nukentėjusįjį	Duomenys apie kaltininką

8 pav. Nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimo pažyma

Duomenys apie nusikalstamą veiką

◆ Nusikalstamos veikos pobūdis

Nusikalstamos veikos pobūdis	smurtinio, seksualinio pobūdžio labai sunkūs ir sunkūs nusikaltimai ir nusikalstamos veikos, susijusios su smurtu artimoje aplinkoje	smurtinio, seksualinio pobūdžio apysunkiai ir nesunkūs nusikaltimai	kito pobūdžio
-------------------------------------	--	---	---------------

Pirma skiltis žymima tais atvejais, kai įvykdytas labai sunkus ar sunkus smurtinis nusikaltimas (pvz., nužudymas, sunkus sveikatos sutrikdymas, plėšimas panaudojant ginklą, turto prievartavimas panaudojant fizinį smurtą, teroro aktas), labai sunkus ar sunkus seksualinio pobūdžio nusikaltimas (pvz., išžaginimas, seksualinis prievartavimas įvykdytas grupės asmenų, įtraukimas į prostituciją panaudojant prievartą) ar su smurtu artimoje aplinkoje susijusi veika (pvz., nesunkus sveikatos sutrikdymas, fizinio skausmo sukėlimas ar nežymus

sveikatos sutrikdymas, turto sunaikinimas, įvykdytas naudojant psichinį smurtą ir pan.).

Antra pažymos skiltis žymima tais atvejais, kai įvykdytas smurtinio ar seksualinio pobūdžio nusikaltimas, nepatenkantis į labai sunkių ar sunkių nusikaltimų kategoriją (pvz., nesunkus sveikatos sutrikdymas, fizinio skausmo sukėlimas ar nežymus sveikatos sutrikdymas, plėšimas, privertimas lytiškai santykiuoti, pelnymasis iš kito asmens prostitucijos).

Trečia skiltis žymima tuomet, kai įvykdyta nusikalstama veika, nesusijusi su smurto panaudojimu ir neturinti seksualinio pobūdžio (pvz., vagystė).

◆ Į ką nukreipta veika

Veika nukreipta	į nukentėjusįjį	ir į artimuosius	į turtą
-----------------	-----------------	------------------	---------

Pildant šią grafą reikia atsižvelgti į visus objektus, į kuriuos nukreipta veika. Pavyzdžiui, smurto artimoje aplinkoje atveju gali būti naikinamas turtas, pvz., mobilusis telefonas, tačiau tai daroma siekiant padaryti poveikį nukentėjusiajam, – siekiant jį izoliuoti nuo socialinės aplinkos ar įbauginti. Tokiais atvejais reikėtų žymėti abi skiltis, t. y. kad veika buvo nukreipta į nukentėjusįjį ir į turtą.

◆ Poveikis

Poveikis	fizinis smurtas	psichinis smurtas	nenaudotas
----------	-----------------	-------------------	------------

Poveikio vertinimas atliekamas pagal tai, kokius veiksmus atliko kaltininkas. Fizinis smurtas laikytinas asmens žalojimas, mušimas, kitoks fizinio skausmo sukėlimas, taip pat seksualinė prievarta. Psichinis smurtas – tai sąmoningas poveikis nukentėjusiojo psichikai, apimantis grasinimus, patyčias, bauginimą, žiaurų elgesį su nukentėjusiojo augintiniais, nukentėjusiajam priklausancio turto naikinimą ir kt.

◆ Patirta žala

Patirta žala	fizinė	moralinė	turtinė
--------------	--------	----------	---------

Fizinė žala apima įvairias fizinio poveikio pasekmes asmens kūnui ir sveikatai, net ir nežymias.

Moralinė (neturtinė) žala apima dvasinius išgyvenimus, fizinį skausmą, nepatogumus, emocinę depresiją, pažeminimo jausmą, reputacijos pablogėjimą, bendravimo galimybių sumažėjimą ir pan.³⁵ Fizinis smurtas visais atvejais sukelia ir psichologinę traumą, todėl fizinio smurto atveju reikia pažymėti ir „moralinės žalos“ laukelį. Neturtinę žalą taip pat sukelia smurtas vaikų, augintinių atžvilgiu, kai juo siekiama paveikti nukentėjusįjį. Šios rūšies žalą gali lemti ir dėl įvykdyto nusikaltimo patirti turtiniai praradimai, ypač jei buvo pagrobti ar sunaikinti nukentėjusiajam svarbią emocinę reikšmę turintys daiktai (pavyzdžiui, šeimos relikvijos, ilgą laiką kaupta kolekcija). Todėl pildydami šią grafą atsižvelkite į tai, kaip jaučiasi nukentėjęs asmuo.

Turtinė žala apima tiek nuosavybės praradimą, tiek ir negautas pajamas.

◆ Išoriniai sužalojimai

Išoriniai sužalojimai	žymus sužalojimas	nežymus sužalojimas	nėra
-----------------------	-------------------	---------------------	------

Sveikatos sutrikdymo mastą nustato teismo medicinos ekspertai, vadovaudamiesi *Sveikatos sutrikdymo masto nustatymo taisyklėmis*.³⁶ Todėl nukentėjusiojo apsaugos poreikių vertinimą atliekantys pareigūnai sužalojimų sunkumą turi įvertinti tik preliminariai.

35 CK 6.250 str. 1 d.

36 Sveikatos apsaugos ministro, teisingumo ministro ir socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas „Dėl sveikatos sutrikdymo masto nustatymo taisyklių patvirtinimo“, 2003 m. gegužės 23 d., Nr. V-298/158/A1-86.

Duomenys apie nukentėjusįjį

◆ Sveikata

Sveikata (akivaizdūs požymiai arba nustatyti faktai)	fizinės sveikatos sutrikimas	psichinės sveikatos sutrikimas	nėra duomenų
--	------------------------------	--------------------------------	--------------

Vertinant nukentėjusiojo sveikatos būklę reikėtų atsižvelgti tiek į akivaizdžiai matomus požymius, tiek ir į nukentėjusiojo suteiktą informaciją bei kitus byloje esančius duomenis (pavyzdžiui, medicinos specialisto išvadą). Tačiau informacija apie asmens sveikatą ir ypač psichikos sutrikimus yra itin jautri, tad asmuo gali nenorėti atskleisti jos pareigūnui. Todėl prieš klausiant apie turimus sutrikimus reikėtų paaiškinti, kad ši informacija reikalinga siekiant geriau užtikrinti nukentėjusiojo teises ir palengvinti dalyvavimą procese. Vis dėlto, jeigu asmuo nenori atskleisti šios informacijos – gerbkite jos ar jo sprendimą.

◆ Socialinė aplinka

Socialinė aplinka (šeiminė padėtis, finansinė padėtis, darbo santykiai ir kt.)	neigiama (asocialus gyvenimo būdas)	nėra duomenų	teigiama
--	--	--------------	----------

Socialinis nukentėjusiojo pažeidžiamumas yra viena iš svarbių aplinkybių, galinčių lemti neigiamą baudžiamojo proceso poveikį. Asmenys, patiriantys socialinę atskirtį dėl ilgalaikio nedarbo, skurdo, benamystės, priklausomybių rizikuoja patirti nuvertinimą ir atsainų požiūrį. Taip pat jų galimybę veiksmingai dalyvauti procese gali apriboti finansinių išteklių trūkumas.

Pastaba: pažymoje naudojamas terminas „asocialus gyvenimo būdas“ yra iš anksto nuvertinantis ir nėra tinkamas apibūdinant socialinę atskirtį patiriančius asmenis. Be to, socialinę atskirtį gali lemti įvairios aplinkybės, tokios kaip sunkumai įsidarbinti, maitintojo netekimas, negalia ir pan. Pavyzdžiui, socialinę atskirtį gali patirti ir skurdžiai gyvenanti smurtą patyrusi daugiavaikė mama ar intelekto sutrikimų turintis pagyvenęs asmuo.

◆ Kiti reikšmingi duomenys

Kiti reikšmingi duomenys (tautybė, pilietybė, priklausymas religinei, etninei ar kt. grupei)	turėjo įtakos nusikalstamai veikai	nenustatyta įtaka nusikalstamai veikai	neturėjo įtakos nusikalstamai veikai
--	------------------------------------	--	--------------------------------------

Ši grafa svarbi tais atvejais, kai nusikalstama veika įvykdoma dėl neapykantos motyvų. Vertindami šią aplinkybę pagrindinį dėmesį skirkite nukentėjusio asmens pateiktam įvykio vertinimui. Jei asmuo mano, kad nukentėjo dėl tautybės, pilietybės, religijos, priklausymo etninei ar kitai grupei (pvz., dėl kalbos, kilmės, lytinės orientacijos, translytiškumo), nurodykite, kad asmens grupinė priklausomybė turėjo įtakos nusikalstamai veikai. Aplinkybė, ar veika tikrai buvo įvykdyta dėl neapykantos motyvo, bus nustatyta vėlesniuose ikiteisminio tyrimo etapuose.

◆ Santykis su kaltininku

Santykis su kaltininku	pažįstamas	nepažįstamas	nenustatytas
-------------------------------	------------	--------------	--------------

Tais atvejais, kai nukentėjusysis ir kaltininkas yra pažįstami, yra didesnė tikimybė, kad kaltininkas mėgins daryti poveikį nukentėjusiajam. Reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad „iš matymo“ pažįstamas kaltininkas (pvz., kaimynystėje gyvenantis asmuo, nors ir nebendraujantis su nukentėjusiuoju) taip pat gali žinoti nukentėjusiojo gyvenamąją vietą, šeimos narius ir atitinkamai turėti galimybes imtis bauginimo ar keršto. Todėl reikėtų atsižvelgti į konkrečią situaciją ir tokiais atvejais laikyti, kad nukentėjęs asmuo ir kaltininkas yra „pažįstami“.

◆ Priklausomumas nuo kaltininko

Priklausomumas nuo kaltininko	materialinis priklausomumas	kitoks priklausomumas (tarnybinis, emocinis)	nėra
--------------------------------------	-----------------------------	---	------

Vertinant šias aplinkybes reikėtų atsižvelgti, kad skirtingos priklausomumo formos gali persidengti. Pavyzdžiui, smurto artimoje aplinkoje aukas su kaltininku neretai sieja ir materialinis, ir emocinis priklausomumas. Tokiais atvejais yra žymimos abi skiltys.

◆ Elgesys vertinimo metu

Elgesys vertinimo metu	akivaizdi potrauminė būklė (didelis jaudulys, nerišli kalba, dezorientacija ir kt.)	akivaizdus nerimas, baimė	akivaizdžių požymių nėra
-------------------------------	---	---------------------------	--------------------------

Tai, kaip nukentėjusysis elgiasi poreikių vertinimo metu, nemaža dalimi priklauso nuo to, ar vertinimas atliekamas iš karto po nusikalstamos veikos padarymo, ar praėjus daugiau nei parai po nusikalstamos veikos. Praėjus tam tikram laikui, taip pat dėl medikamentų (pvz., raminamųjų vaistų) poveikio pirminė akivaizdi potrauminė būklė, taip pat akivaizdūs nerimo ar baimės požymiai gali susilpnėti. Į tai svarbu atsižvelgti atliekant vertinimą ir, jei reikia, pasiteirauti nukentėjusiojo apie emocinę būklę.

◆ Vaidmuo procese

Vaidmuo procese	konkrečiai nurodo kaltininką	parodymai iš dalies identifikuoja kaltininką	parodymai neidentifikuoja kaltininko
------------------------	------------------------------	--	--------------------------------------

Aplinkybė, kad nukentėjusysis gali konkrečiai nurodyti kaltininką (įtariamąjį) lemia šių parodymų svarbą baudžiamajame procese ir padidina neigiamo poveikio nukentėjusiajam grėsmę. Laikytina, kad nukentėjęs asmuo konkrečiai nurodė kaltininką, jei pagal nukentėjusiojo parodymus galima identifikuoti konkretų asmenį – vardą, pavardę, gyvenamąją vietą. Parodymai iš dalies identifikuoja kaltininką, jei nukentėjusysis gali apibūdinti kaltininko išvaizdą.

◆ Nusikalstamas poveikis

Nusikalstamas poveikis	žinomas	tikėtinas	nenustatytas
-------------------------------	---------	-----------	--------------

Nusikalstamu poveikiu laikomi neteisėti veiksmai, sukeltys realų pavojų asmens gyvybei, sveikatai, turtui, verslo ir kitiems teisėtiems interesams, kuriais siekiama sukliudyti nukentėjusiajam vykdyti Baudžiamojo proceso kodekse

nustatytas pareigas arba siekiama atkeršyti dėl jo vykdomos ar įvykdytos pareigos.³⁷ Nusikalstamu poveikiu siekiama įbauginti nukentėjusį asmenį, kad ji ar jis nebendradariautų su teisėsauga, arba norima atkeršyti už duotus parodymus. Nusikalstamas poveikis yra žinomas, jeigu tokio poveikio faktas jau yra užfiksuotas (ši aplinkybė gali būti viena iš priežasčių atlikti papildomą ar pakartotinį specialių apsaugos poreikių vertinimą).

Vertinant poveikio tikėtinumą reikėtų atsižvelgti į nukentėjusiojo santykį su įtariamoju, nukentėjusiojo parodymų svarbą, įtariamojo ar su juo susijusių asmenų agresyvumą ir kitas aplinkybes. Svarbu įvertinti ir paties nukentėjusiojo nuogąstavimus dėl galimo poveikio.

◆ Kiti įtakos veiksniai

Kiti įtakos veiksniai	artimųjų priešiskumas	nenustatyta	artimųjų palaikymas
------------------------------	-----------------------	-------------	---------------------

Nukentėjusio asmens santykis su artimaisiais nemaža dalimi lemia, ar asmuo jaus paramą baudžiamojo proceso metu. Tais atvejais, kai nusikaltimą įvykdo artimas asmuo, pavyzdžiui, šeimos narys, itin svarbu išsiaiškinti, koks kitų šeimos narių požiūris į įvykį. Gali paaiškėti, kad nukentėjusysis patiria spaudimą susitaikyti, neduoti parodymų ir pan.

Duomenys apie kaltininką

◆ Įtariamasis

Įtariamasis	nustatytas	žinomi požymiai	nenustatytas
--------------------	------------	-----------------	--------------

Šios aplinkybės svarbios ikiteisminio tyrimo planavimui, veiksmų taktikai. Aplinkybė, kad įtariamasis yra nustatytas, gali lemti didesnę grėsmę nukentėjusiajam. Toks asmuo gali bandyti įbauginti nukentėjusį, kad jis ar ji neduotų parodymų apie nusikalstamos veikos aplinkybes. Tikimybė, kad tokių veiksmų imsis nenustatytas įtariamasis yra mažesnė, nes kontaktas su nukentėjusiuoju lemtų papildomą riziką būti identifikuotam.

³⁷ Pgl. Generalinio prokuroro 2012 m. gruodžio 31 d. įsakymu patvirtintų Apsaugos nuo nusikalstamo poveikio nuostatų 2.4 p., <http://www.prokuraturos.lt/data/public/uploads/2015/12/apsaugos-nuo-nusikalst-poveikio-2012-12-31.pdf>.

◆ Nusikalstamą veiką padaręs subjektas

Nusikalstamą veiką padarė (pildoma, jeigu kaltininkas nustatytas)	grupė	vienas	nenustatyta
---	-------	--------	-------------

Aplinkybė, kad nusikalstamą veiką padarė grupė asmenų, rodo ne tik didesnį veikos pavojingumą, bet ir didesnę grėsmę nukentėjusiajam patirti nusikalstamą poveikį. *Rekomendacijose dėl anonimiškumo ir dalinio anonimiškumo nukentėjusiajam ar liudytojui suteikimo ir šio sprendimo procesinio įforminimo* nustatyta, kad vien pats smurtinius nusikaltimus darančios nusikalstamos grupės egzistavimo faktas gali būti vertinamas kaip reali grėsmė nukentėjusiojo saugumui.³⁸

◆ Kaltininko charakteristika

Kaltininko charakteristika (pildoma, jeigu kaltininkas nustatytas)	teistas	nenustatyta	neteistas
--	---------	-------------	-----------

Kaltininko asmenybė taip pat yra itin svarbi aplinkybė, leidžianti įvertinti tiek nusikalstamo poveikio nukentėjusiajam riziką, tiek ir tikimybę, kad nukentėjusysis gali patirti bauginimą, patyčias ar provokuojančias replikas procesinių veiksmų atlikimo bei teismo nagrinėjimo metu.

Duomenų įvertinimas

Sužymėjus reikšmes, suskaičiuojamas balų skaičius. Už kiekvieną 1 skilties atsakymą TAIP skiriama po 2 balus, už kiekvieną 2 skilties atsakymą TAIP skiriamas 1 balas.

Didelė rizika patirti neigiamą baudžiamojo proceso poveikį nustatoma, kai balų suma yra 21 ar daugiau balų.

Vidutinė rizika nustatoma, kai balų suma yra nuo 11 iki 20.

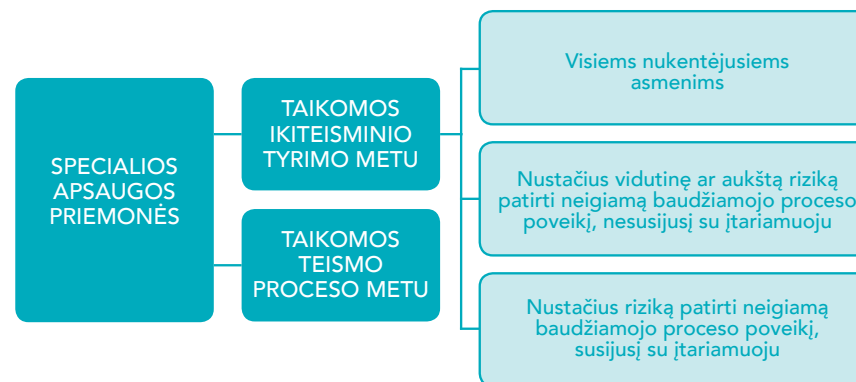
Žema rizika nustatoma, kai balų suma yra iki 10 balų.³⁹

38 Rekomendacijos dėl anonimiškumo ir dalinio anonimiškumo nukentėjusiajam ar liudytojui suteikimo ir šio sprendimo procesinio įforminimo patvirtinimo, 14.4 p. (patvirtintos generalinio prokuroro 2014 m. birželio 3 d. įsakymu Nr. I-114). <https://www.e-tar.lt/portal/legalAct.html?documentId=5a42e4c0ebdd11e3bb22becb572235f5>.

39 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 1 priedas.

Specialių apsaugos priemonių taikymas

Atsižvelgiant į nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimo rezultatus, parenkamos taikytinos specialios apsaugos priemonės (9 pav.).

9 pav. Specialios apsaugos priemonės

Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo yra orientacinio pobūdžio, todėl kiekvieną situaciją reikia vertinti individualiai ir konkrečias apsaugos priemones taikyti atsižvelgiant į nustatytas rizikos lygį lemiančias aplinkybes. Pavyzdžiui, galimi atvejai, kai susumavus rezultatus ir nustačius žemą riziką patirti baudžiamojo proceso ar kitą neigiamą poveikį, subjektyvios asmens savybės (pvz., sunki potrauminė būklė) ar santykis su kaltininku lems poreikį taikyti konkrečiai situacijai aktualias specialias apsaugos priemones.

Visiems nukentėjusiems ikiteisminio tyrimo metu taikytinos priemonės

Lydinčio asmens dalyvavimas.⁴⁰ Teisę į lydinčio asmens dalyvavimą turi visi nukentėjusieji, ne tik tie, kurie laikytini labiau pažeidžiamais.⁴¹ Lydinčio asmens dalyvavimo procesiniuose veiksmuose kartu su nukentėjusiuoju tikslas yra suteikti nukentėjusiajam psichologinę paramą, sudaryti jam galimybę jaustis tvirčiau. Kartu tai palengvina teisėsaugos pareigūnų padėtį, nes jie gali susitelkti į procesinių veiksmų atlikimą, o emocinį palaikymą suteikia lydintis asmuo.

40 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.2 p.

41 Direktyva 2012/29/ES kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai ir kuria pakeičiamas Tarybos pamatinis sprendimas 2001/220/TVR, 2012 m. spalio 25 d., 20 str. BPK 56¹ str.

Europos Komisijos Teisingumo generalinis direktoratas. Direktyvos 2012/29/ES įgyvendinimo gairės, p. 42.

Lydinčio asmens vaidmuo skiriasi nuo įgaliotojo atstovo (įprastai – advokato) vaidmens, kurio funkcija – teikti teisinę pagalbą nukentėjusiajam. Tai lemia, kad teisė į lydinčio asmens dalyvavimą nepriklauso nuo to, ar nukentėjusysis turi įgaliotąjį atstovą ir ar pastarasis dalyvauja konkrečiuose veiksmuose. Lydinčiu asmeniu gali būti bet kuris pilnametis asmuo, kuriuo nukentėjusysis pasitiki: šeimos narys, draugė, konkrečioje srityje dirbančios nevyriausybinės organizacijos (pvz., ginančios LGBT⁴² asmenų teises, teikiančios pagalbą smurto artimoje aplinkoje ar prekybos žmonėmis aukoms) atstovas ir kt.

Neleisti nukentėjusiojo pasirinktam lydinčiam asmeniui dalyvauti baudžiamajame procese ar atskirose jo dalyse galima tik ikiteisminio tyrimo pareigūno ar prokuroro nutarimu arba ikiteisminio tyrimo teisėjo ar teismo nutartimi, kai toks dalyvavimas prieštarauja nukentėjusiojo interesams arba trukdo tirti ar nagrinėti bylą.⁴³

Akivaizdus prieštaravimo nukentėjusiojo interesams atvejis būtų galimo įtariamojo ar jį palaikančio šeimos nario dalyvavimas smurto artimoje aplinkoje bylose. Panaši situacija gali susiklostyti ir kitais atvejais, kai lydintis asmuo suinteresuotas bylos baigtimi, nes turi ryšių su įtariamoju ir yra pagrindo manyti, kad sieks jam padėti. Trukdymas tirti ar nagrinėti bylą gali būti siejamas su situacija, kai konkretaus procesinio veiksmo atlikimo metu lydintis asmuo daro poveikį ar mėgina paveikti nukentėjusįjį ir tai turi įtakos jo ar jos parodymams. Atsisakymas leisti lydinčiam asmeniui dalyvauti proceso veiksmuose gali būti grindžiamas ir būtinumu užtikrinti ikiteisminio tyrimo duomenų konfidencialumą. Visais atvejais procesinis sprendimas neleisti dalyvauti konkrečiam lydinčiam asmeniui turi būti motyvuotas, t. y. pagrįstas konkrečiais duomenimis.

Atsisakius leisti konkrečiam lydinčiam asmeniui dalyvauti procese, nukentėjusiajam turėtų būti leidžiama pasirinkti kitą lydintį asmenį.⁴⁴

Įgaliotojo atstovo dalyvavimas.⁴⁵ Nukentėjusysis turi teisę turėti įgaliotąjį atstovą, teikiantį teisinę pagalbą ir ginantį jo ar jos teises bei teisėtus interesus. Nuo 2019 m. sausio 1 d. išplėstas valstybės garantuojamos antrinės teisinės pagalbos teikimas. Nepriklausomai nuo turto ar pajamų lygio ją turi teisę gauti nukentėjusieji nuo teroristinių, prekybos žmonėmis, smurto artimoje aplinkoje nusikalstamų veikų, nusikalstamų veikų žmogaus seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui,

organizuotos grupės ar nusikalstamo susivienijimo padarytų nusikalstamų veikų, taip pat kai nusikalstama veika padaryta siekiant išreikšti neapykantą nukentėjusiajam dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų.

Pranešimas apie įtariamojo suėmimą.⁴⁶ Ši priemonė taikoma privalomai, išskyrus atvejus, kai nukentėjusysis aiškiai atsisako gauti šią informaciją, nukentėjusiojo gyvenamoji vieta nežinoma arba jeigu toks pranešimas padarytų žalą įtariamajam.⁴⁷ Pavyzdžiui, įtariamajam galėtų kilti grėsmė tuo atveju, jei nukentėjusiajam artimi asmenys yra viešai išsakę siekį arba raginimą susidoroti su įtariamoju. Tais atvejais, kai nukentėjusiojo gyvenamoji vieta nežinoma, reikėtų įvertinti galimybę jį ar ją informuoti telefonu arba elektroniniu paštu, taip pat pranešimas gali būti išsiųstas nukentėjusiojo nurodytu kontaktiniu adresu.

Pranešimas apie įtariamojo paleidimą į laisvę ar pabėgimą iš laisvės atėmimo vietos.⁴⁸ Suėmus įtariamąjį prokuroras arba ikiteisminio tyrimo pareigūnas turi išsiaiškinti, ar nukentėjusysis pageidauja gauti informaciją apie įtariamojo paleidimą arba pabėgimą. Esant nukentėjusiojo pageidavimui, ši informacija jam ar jai privalo būti suteikta.⁴⁹

Apsauga nuo viešumo.⁵⁰ Svarbu imtis visų priemonių, kad informacija apie ikiteisminio tyrimo eigą ir bylos aplinkybes, ypač susijusias su nukentėjusiojo asmenybe ir elgesiu, nepatektų į viešumą. Pavyzdžiui, neaptarinėti šių detalių su šeimos nariais ar draugais. Taip pat visais atvejais taikytinos nuostatos dėl ikiteisminio tyrimo duomenų neskelbtinumo. Tai yra, ikiteisminio tyrimo duomenys iki bylos nagrinėjimo teisme gali būti paskelbti tik prokuroro leidimu ir tik tiek, kiek pripažįstama leistina. Reikiamais atvejais prokuroras ar ikiteisminio tyrimo pareigūnas įspėja proceso dalyvius ar kitus asmenis, mačiusius atliekamus ikiteisminio tyrimo veiksmus, kad draudžiama be prokuroro leidimo paskelbti ikiteisminio tyrimo duomenis. Tokiais atvejais asmuo pasirašytinai įspėjamas dėl atsakomybės pagal Baudžiamojo kodekso 247 straipsnį.⁵¹

46 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.8 p.

47 BPK 128 str. 4 d.

48 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.7 p.

49 BPK 128 str. 4 d.

50 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.1 p.

51 BPK 177 str.

Baudžiamojo kodekso 247 str. „Ikiteisminio tyrimo duomenų atskleidimas be leidimo“ nustatyta, kad tas, kas iki bylos nagrinėjimo teisiama jame posėdyje be šią bylą tiriančio teisėjo, prokuroro, ikiteisminio tyrimo pareigūno leidimo atskleidė ikiteisminio tyrimo duomenis, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas viešaisiais darbais arba bausia, arba laisvės apribojimu, arba areštu (Baudžiamasis kodeksas, Valstybės žinios, 2000, Nr. 89-2741).

42 LGBT – lesbietės, gėjai, biseksualūs ir translyčiai asmenys. Sutrumpintas pavadinimas naudojamas referuojant į įvairių seksualinių orientacijų bei lytinių tapatybių asmenis ar jų bendruomenes.

43 BPK 56¹ str.

44 Europos Komisijos Teisingumo generalinis direktoratas. Direktyvos 2012/29/ES įgyvendinimo gairės, p. 42.

45 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.11 p.

Būtinybę apsaugoti asmenį nuo bereikalingo viešumo iliustruoja moters, apie kurios atvejį buvo paskelbta informacija vietos laikraščio kriminalinių naujienų skiltyje, pasakojimas:

Birutė (vardas pakeistas): „[deda vardo inicialus, gimimo metus, gatvę, viskas. Tuo metu man buvo gėda eit į gatvę. nes buvo parašyta, kad rovė plaukus. Šeimos konfliktas ir rovė plaukus. Taip ir buvo aišku. Kaip seniau – gatvėj šnekasi, vengia. Dabar, aišku, tiek laiko praėjo, aš nesijaučiu kažkokia pralaimėjus kažką. Bet tuo metu atrodo, tai viskas. Viskas.“⁵²

Visais atvejais procesinių veiksmų laikas turėtų būti planuojamas taip, kad būtų **išvengta nebūtino kontakto tarp nukentėjusiojo ir įtariamojo** (pavyzdžiui, laukiamajame, koridoriuje).

Priemonės, taikytinos nustačius vidutinę ar aukštą riziką patirti neigiamą baudžiamąjo proceso poveikį, nesusijusį su kaltininku

Paprastai šios priemonės turi būti derinamos. Pavyzdžiui, nuo seksualinio pobūdžio nusikalstamos veikos ar smurto artimoje aplinkoje nukentėjusį asmenį turėtų apklausti tos pačios lyties pareigūnas, besispecializuojantis šios kategorijos bylose, nukentėjusysis ikiteisminio tyrimo metu turėtų būti apklausiamas tik vieną kartą.

Tos pačios lyties pareigūno atliekama apklausa.⁵³ Asmenis, nukentėjusius nuo seksualinio pobūdžio nusikalstamų veikų, smurto artimoje aplinkoje, prekybos žmonėmis, pelnymosi iš kito asmens prostitucijos ir įtraukimo į prostituciją, taip pat nuo veikų, susijusių su diskriminavimu ar neapykanta dėl lyties (įskaitant lytinę tapatybę), nukentėjusiojo pageidavimu turi apklausti tos pačios lyties pareigūnas.⁵⁴ Translyčių asmenų atveju ši priemonė taikytina atsižvelgiant į lytį, su kuria nukentėjusysis tapatinasi (tai nebūtinai sutaps su asmens dokumentuose nurodyta lytimi).⁵⁵

Atsisakyti tenkinti prašymą dėl tos pačios lyties pareigūno atliekamos apklausos galima tik motyvuotu ikiteisminio tyrimo pareigūno nutarimu, jeigu dėl to būtų pakenkta ikiteisminio tyrimo sėkmei.⁵⁶ Viena iš

52 Adutavičiūtė, M. ir kiti. *Nusikaltimų aukų teisių direktyva: naujas požiūris į artimųjų smurto aukas*, Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas, 2014, p. 27.

53 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.3 p.

54 BPK 185 str. 2 d.

55 Bilewicz, M. ir kiti. *Pagalba nukentėjusiems nuo homofobinių, bifobinių ir transfobinių neapykantos nusikaltimų. Praktinis vadovas*, Vilnius, Lietuvos gėjų lyga, 2016, p. 123, <http://www.lgl.lt/assets/Pagalba-nukent%C4%97jusiems-nuo-homofobini%C5%B3-bifobini%C5%B3-ir-transfobini%C5%B3-neapykantos-nusikaltim%C5%B3.-Praktinis-vadovas.pdf>.

56 BPK 185 str. 2 d.

tokių aplinkybių galėtų būti būtinybė rinktis tarp tos pačios lyties pareigūno ir konkretaus pobūdžio bylose besispecializuojančio pareigūno atliekamos apklausos, kai aišku, kad atitinkamą patirtį turintis pareigūnas galės veiksmingiau iširti nusikalstamą veiką. Tačiau tokiu atveju reikėtų paaiškinti nukentėjusiajam, kad bylą tiriantis pareigūnas ar pareigūnė dirba su šiais nusikaltimais, turi daug patirties ir supranta nuo tokių veikų nukentėjusių asmenų situaciją.

Tais atvejais, kai taikytina tos pačios lyties pareigūno atliekama apklausa, o nukentėjusysis nemoka lietuvių kalbos ar turi kalbos, klausos ar psichikos negalią, apklausoje dalyvaujantis vertėjas taip pat turėtų būti tos pačios lyties, kaip ir nukentėjęs asmuo.⁵⁷

Apklausa vykdančio pareigūno ir vertėjo lytis taip pat gali būti svarbi bendraujant su asmenimis, kurių kultūrinės nuostatos ir tradicijos orientuotos į lyčių atskirumą. Todėl reikėtų atsižvelgti į galimus kultūrinius skirtumus ir įvertinti aplinkybę, kad tos pačios lyties pareigūno atliekama apklausa gali būti itin svarbus veiksnys užtikrinant nukentėjusio asmens pasitikėjimą ir sudarant jai ar jam galimybę atskleisti įvykio aplinkybes.

Besispecializuojančio pareigūno atliekama apklausa⁵⁸ itin aktuali lytinių nusikaltimų, smurto artimoje aplinkoje, prekybos žmonėmis atvejais, taip pat kai nukentėjusysis yra nepilnametis. Su konkrečiais nusikaltimais dirbantis pareigūnas turėtų pasakyti nukentėjusiajam, kad dirba šioje srityje, supranta tokio pobūdžio nusikaltimų specifiką ir sunkumus, su kuriais susiduria nuo jų nukentėję asmenys. Žinojimas, kad bendrauja su atitinkamų nusikaltimų pobūdį išmanančiu asmeniu, suteikia nukentėjusiam asmeniui daugiau pasitikėjimo, leidžia drąsiau kalbėti apie jautrias ir skaudžias įvykio detales. Tačiau svarbiausias vaidmuo visais atvejais tenka tyrėjo asmeninėms savybėms, gebėjimui užmegzti ir palaikyti kontaktą su nusikaltimo auka.

To paties pareigūno atliekama pakartotinė apklausa⁵⁹ taikytina siekiant apsaugoti nukentėjusįjį nuo streso, kurį sukeltų būtinybė pasakoti apie tą patį įvykį skirtingiems asmenims. Kiekvienas pareigūnas turi savą bendravimo stilių, todėl nukentėjusiajam paprasčiau žinoti, kaip elgtis, ko tikėtis, kaip kalbėti apie nemalonias patirtis.

Specialistų dalyvavimas apklausoje⁶⁰ reikalingas tais atvejais, kai nukentėjusysis yra patyręs didelę traumą, taip pat bendraujant su

57 Europos Komisijos Teisingumo generalinis direktoratas. Direktyvos 2012/29/ES įgyvendinimo gairės, p. 13.

58 Rekomendacijos dėl nukentėjusiųjų specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.4 p.

59 *Ten pat*, 16.5 p.

60 *Ten pat*, 16.18 p.

psichosocialinę, intelektinę negalią turinčiais nukentėjusiais. Jei nukentėjusysis – mažametis, į apklausą visais atvejais turėtų būti kviečiamas psichologas ir vaiko teisių apsaugos institucijos atstovas.⁶¹

Apklausa garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis. Ši speciali apsaugos priemonė taikytina tais atvejais, kai įvertinus visas aplinkybes matyti grėsmė, kad tiesioginis dalyvavimas apklausoje gali traumatuoti ar psichologiškai žėisti nukentėjusį.⁶²

Atstovo pagal įstatymą dalyvavimas⁶³ procese taikytinas nepilnamečiams ir neveiksniais konkrečioje srityje pripažintiems nukentėjusiesiems, t. y. šių asmenų atstovams pagal įstatymą leidžiama dalyvauti procese su sąlyga, kad tai neprieštaraua nukentėjusiojo interesams.⁶⁴ Atstovo pagal įstatymą teisėmis procese taip pat leidžiama dalyvauti asmens, kuris nėra pripažintas neveiksniumi, tačiau dėl senatvės, neįgalumo, ligos ar kitų svarbių priežasčių negali tinkamai pasinaudoti savo procesinėmis teisėmis, šeimos nariui ar artimajam giminaičiui. Tačiau visais atvejais būtina įvertinti, ar nėra atstovo ir nukentėjusiojo interesų konflikto. Nustačius interesų konfliktą, turi būti parenkamas kitas atstovaujantis asmuo.

Apklausa pas ikiteisminio tyrimo teisėją.⁶⁵ Tokios apklausos metu surinkti duomenys laikomi įrodymais teismo nagrinėjimo metu, o pas ikiteisminio tyrimo teisėją apklaustas nukentėjusysis gali būti nekvičiamas į teismo posėdį. Prokuroras dėl apklausos į ikiteisminio tyrimo teisėją turėtų kreiptis manydamas, kad teismo proceso metu nukentėjusiajam gali būti psichologiškai sudėtinga duoti išsamius parodymus, jis ar ji gali atsisakyti duoti parodymus arba juos pakeisti. Ikiteisminio tyrimo teisėjo vykdoma apklausa taip pat svarbi tais atvejais, kai yra duomenų, kad teismo proceso metu nukentėjusiojo nebus įmanoma apklausti dėl sveikatos ar kitų priežasčių (pavyzdžiui, nuo neapykantos nusikaltimo nukentėjęs užsienietis teismo metu bus išvykęs iš šalies).

Apklauskos metu daromas vaizdo ir garso įrašas. Ši apsaugos priemonė gali būti taikoma tada, kai nėra galimybės nukentėjusį asmenį skubiai pristatyti apklausai pas ikiteisminio tyrimo teisėją, taip pat siekiant užfiksuoti nukentėjusiojo emocinę būklę ar elgesį.⁶⁶ Tačiau savarankišką įrodomąją reikšmę teisme turi tik ikiteisminio tyrimo teisėjo atliktos apklausos garso ir vaizdo įrašas. Todėl siekiant sudaryti prielaidas

nekviesti nukentėjusiojo į teismo posėdį, ši priemonė nepakeičia apklausos pas ikiteisminio tyrimo teisėją.

Priemonės, taikytinos nustačius riziką patirti neigiamą baudžiamojo proceso poveikį, susijusį su įtariamuoju

Nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimas leidžia nustatyti aplinkybes, atskleidžiančias riziką, kad susitikimas su įtariamuoju sukels nukentėjusiajam emocinę traumą (tai gali lemti seksualinis ar nukentėjusiojo orumą itin pažėminęs nusikaltimo pobūdis, nusikaltimo poveikis nukentėjusiojo psichikai ir kt.). Taip pat, atsižvelgiant į nusikaltimo pobūdį, aplinkybes ir kaltininko asmenines savybes galima spręsti, ar kaltininkas mėgins daryti poveikį nukentėjusiajam (bauginti, tyčiotis). Tokiais atvejais reikėtų aptarti situaciją su nukentėjusiuoju ir esant jo ar jos pageidavimui rimtai apsvarstyti priemonių, leidžiančių išvengti kontakto su įtariamuoju viso ar dalies proceso metu, taikymą.

Pas ikiteisminio tyrimo teisėją atliekama apklausa nedalyvaujant įtariamajam⁶⁷ yra labiausiai nukentėjusį nuo traumuojančio kontakto su kaltininku apsauganti priemonė. Ši speciali apsaugos priemonė rekomenduotina turint duomenų, kad įtariamojo dalyvavimas gali trukdyti nukentėjusiajam duoti išsamius parodymus, jį ar ją bauginti arba emociškai traumatuoti. Tokios apklausos metu įtariamojo teisės užtikrinamos sudarant jam galimybę stebėti ir girdėti apklausą iš kitos patalpos bei per ikiteisminio tyrimo teisėją užduoti nukentėjusiajam klausimus. Jei nėra techninių galimybių sudaryti sąlygų stebėti ir girdėti apklausą iš kitos patalpos, apklausos metu padarytas garso ir vaizdo įrašas tuoj po apklausos parodomas įtariamajam ir kitiems proceso dalyviams, kurie per ikiteisminio tyrimo teisėją turi teisę užduoti apklausiamam asmeniui klausimus.

Apklausa vaikų apklausoms pritaikytose patalpose.⁶⁸ Vaikų apklausoms pritaikytos patalpos įrengiamos taip, kad nukentėjusysis nesutiktų su įtariamuoju, taip pat yra sudaryta galimybė kitiems proceso dalyviams stebėti apklausą nebūnant apklausos kambaryje, yra garso ir vaizdo įrašymo įranga. Todėl ši speciali apsaugos priemonė taikytina siekiant apsaugoti nukentėjusį nuo kontakto su įtariamuoju. Ji taip pat vertinga siekiant sudaryti privatesnę apklausos aplinką, nes kiti proceso dalyviai apklausą gali stebėti nebūdami toje pačioje patalpoje.

61 Baudžiamojo proceso kodekso 186, 280 ir 283 straipsnių pakeitimo įstatymas, 2017 m. kovo 14 d. Nr. XIII-217, 1 str. (įsigalioja nuo 2018 m. liepos 1 d.).

62 Rekomendacijos dėl nukentėjusių specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.12 p.

63 *Ten pat*, 16.10 p.

64 BPK 53 str.

65 Rekomendacijos dėl nukentėjusių specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.13 p.

66 Rekomendacijos dėl nukentėjusių specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.16 p.

67 BPK 185 str. 1 d., 186 str. 4 d., Rekomendacijos dėl nukentėjusių specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.17 p.

68 Rekomendacijos dėl nukentėjusių specialių apsaugos poreikių vertinimo, 16.14 p.

Teismo proceso metu taikomos priemonės

Perdavus bylą teismui svarbiausia tampa apsaugoti nukentėjusį nuo nereikalingo viešumo ir traumuojančio poveikio, kurį gali lemti kaltinamojo elgesys.

Apsauga nuo viešumo. Siekiant apsaugoti nukentėjusį asmenį nuo traumojančių patirčių, susijusių su bylos nagrinėjimu viešame teismo posėdyje, įskaitant žiniasklaidos dėmesį, teismas gali priimti nutartį dėl neviešo bylos nagrinėjimo. Tokiu atveju į teismo posėdį įleidžiami tik bylos dalyviai.

Įprastai neviešuose posėdžiuose nagrinėjamos šios bylos:⁶⁹

- ◆ bylos, kuriose dalyvauja vaikai;
- ◆ bylos dėl nusikalstamų veikų žmogaus seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui;
- ◆ bylos, kuriose nukentėjusiajam taikomas anonimiškumas;
- ◆ bylos, kurių medžiagoje yra duomenų apie privatų proceso dalyvių gyvenimą;
- ◆ kitos bylos, kai tai būtina siekiant užtikrinti nukentėjusiojo specialius apsaugos poreikius.

Neviešo bylos nagrinėjimo poreikį prokuroras turėtų įvertinti ir teikti teismui atitinkamą motyvuotą prašymą bylose dėl smurto artimoje aplinkoje, neapykantos nusikaltimų (ypač įvykdytų dėl lyties, įskaitant lytinę tapatybę, ar dėl seksualinės orientacijos). Nevieši teismo posėdžiai yra svarbi priemonė ir kitais atvejais, kai yra duomenų, kad viešas bylos nagrinėjimas gali padaryti žalą nukentėjusiajam. Tačiau visais atvejais prokuroras, prieš pateikdamas teismui poziciją dėl neviešo bylos nagrinėjimo, turėtų atsižvelgti į nukentėjusiojo nuomonę šiuo klausimu (galbūt nukentėjęs asmuo pageidauja, kad procesas vyktų viešai).

Apsauga nuo teisiamojo ar kitų proceso dalyvių poveikio:

- ◆ **Nedalyvavimas teismo posėdyje.** Jei nukentėjęs asmuo buvo apklaustas pas ikiteisminio tyrimo teisėją, ji ar jis į teisiamąjį posėdį gali būti nekviečiamas ir neapklausiamas; dėl to teismas priima nutartį.⁷⁰ Nepilnamečiai nukentėjusieji į teisiamąjį posėdį šaukiami tik išimtiniais atvejais.⁷¹

⁶⁹ BPK 9 str. 3 d.

⁷⁰ BPK 276 str. 2 d., 283 str. 2 d.

⁷¹ BPK 186 str. 2 d.

- ◆ **Dalyvavimas ne visame teismo posėdyje.** Teismas gali leisti nukentėjusiam asmeniui dalyvauti ne visame posėdyje.⁷²
- ◆ **Apklausa nuotoliniu būdu.**⁷³ Ši priemonė gali būti taikoma ne tik siekiant apsaugoti nukentėjusį asmenį nuo kontakto su kaltinamuoju, bet ir proceso ekonomiško tikslu (pavyzdžiui, kad nukentėjusiajai ir jos atstovams bei specialistams nereikėtų vykti į teismo posėdį Vilniuje, gali būti surengta apklausa iš nukentėjusiosios gyvenamosios vietos teismo).
- ◆ **Apklausa nedalyvaujant kaltinamajam ir kitiems proceso dalyviams.** Tokiu atveju teismo posėdyje kitiems dalyviams daroma tiesioginė apklausos translacija, o klausimai nukentėjusiam asmeniui užduodami per teisėją.⁷⁴
- ◆ **Techninių priemonių, trukdančių atpažinti nukentėjusį asmenį, taikymas.** Pavyzdžiui, nukentėjusieji, kuriems taikomas anonimiškumas, apklausiami neviešame teismo posėdyje sudarius akustines ir vizualines kliūtis, trukdančias nustatyti apklausiamo asmens tapatybę; šių asmenų apklausa taip pat gali būti vykdoma nuotoliniu būdu, sudarius audio-vizualines kliūtis.⁷⁵

⁷² BPK 283 str. 6 d.

⁷³ BPK 185 str. 1 d., 183 str. 4 d.

⁷⁴ BPK 283 str. 6 d.

⁷⁵ BPK 283 str. 5 d. ir 282 str. 2, 4 d.

IV. NEPILNAMEČIŲ NUKENTĖJUSIŲJŲ SPECIALIŲ APSAUGOS POREIKIŲ VERTINIMO YPATUMAI

Visuotinai pripažįstama, kad imantis bet kokių su vaiku susijusių procesinių veiksmų, svarbiausias dėmesys turi būti skiriamas vaiko interesams.⁷⁶ Vaiku laikomas asmuo neturintis 18 metų, t. y., nepilnametis. Vaiko interesų pirmumo principas yra svarbus kriterijus, padedantis priimti su nepilnamečiu nukentėjusiuoju susijusius sprendimus, ir ypač tais atvejais, kai teisinis reguliavimas yra nepakankamai išsamus ar neaiškus.

Skirtingo amžiaus nepilnamečių fizinė, psichinė ir socialinė branda reikšmingai skiriasi, tačiau dažniausiai nepilnamečiai negali savarankiškai apsiginti, neturi pakankamai gyvenimiškos patirties, yra priklausomi nuo savo tėvų ar globėjų, kurie neretai tampa skriaudėjais.⁷⁷ Dėl šių priežasčių preziumuojama, kad nepilnamečiai nukentėjusieji priklauso pažeidžiamų nukentėjusiųjų kategorijai ir jiems reikalinga speciali apsauga nuo traumuojančio baudžiamojo proceso poveikio.⁷⁸

Kaip ir kitiems nukentėjusiesiems, nepilnamečiams atliekamas specialiųjų apsaugos poreikių vertinimas. Šis vertinimas atliekamas pildant *Nepilnamečio nukentėjusiojo specialiųjų apsaugos poreikių vertinimo pažymą* ir padeda nustatyti atvejus, kada nepilnamečiui kyla didelė antrinės ar pakartotinės viktimizacijos, bauginimo ar keršto grėsmė, taip pat atvejus, kai nepilnamečio atstovai pagal įstatymą dėl ligos, interesų konflikto ar kitų aplinkybių negali tinkamai jo ar jos atstovauti ir todėl būtina paskirti įgaliotąjį atstovą.

Būtinybė išklausti nukentėjusį nepilnametį ir atsižvelgti į jo ar jos nuomonę. Tyrimai rodo, kad būti išklaustam yra vienas svarbiausių vaiko poreikių.⁷⁹ Pagal Vaiko teisių konvenciją kiekvienam vaikui, sugebančiam suformuluoti savo pažiūras, turi būti garantuota teisė laisvai jas reikšti visais jį liečiančiais klausimais; be to, vaiko pažiūroms, atsižvelgiant į jo amžių ir brandumą, turi būti skiriama daug dėmesio.⁸⁰ Todėl priimant su nepilnamečiu nukentėjusiuoju susijusius sprendimus, pvz., dėl atstovo pagal įstatymą skyrimo, svarbu pagal galimybes atsižvelgti į paties nepilnamečio nuomonę.

⁷⁶ Tai įtvirtinta Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijoje, kurią Lietuva ratifikavo 1995 m. liepos 3 d. Konvencijoje nustatyta, kad „Imantis bet kokių vaiką liečiančių veiksmų, nesvarbu, ar tai darytų valstybinės ar privačios įstaigos, užsiimančios socialiniu aprūpinimu, teismai, administracijos ar įstatymų leidimo organai, svarbiausia – vaiko interesai“ (3 str. 1 d.).

⁷⁷ Uscila, R. *Viktimologijos pagrindai*, Vilnius, 2005, p. 43.

⁷⁸ Direktyva 2012/29/ES kuria nustatomi būtinausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai ir kuria pakeičiamas Tarybos pamatinis sprendimas 2001/220/TVR, 2012 m. spalio 25 d., 22 str. 4 d.

⁷⁹ Murauskienė, D. „*Parens patriae*“ doktrinos raiška baudžiamajame procese, kuriame dalyvauja vaikai, Doktoro disertacija, Vilnius, 2017, p. 83.

⁸⁰ Vaiko teisių konvencija, 12 str. 1 d. (*Valstybės žinios*, 1995, Nr. 60-1501).

Nepilnamečio nukentėjusiojo poreikių vertinimo pažymos pildymas

Nepilnamečio nukentėjusiojo specialiųjų apsaugos poreikių vertinimo pažyma dalinai sutampa su *Nukentėjusiojo specialiųjų apsaugos poreikių vertinimo pažyma*, todėl ją pildant rekomenduojama vadovautis anksčiau aptartomis nuostatomis (žr. skyrių „*Specialiųjų apsaugos poreikių vertinimas*“). Toliau aptariamos tos pažymos dalys, kurios būdingos tik nepilnamečių nukentėjusiųjų specialiųjų apsaugos poreikių vertinimui.

◆ Nusikalstamos veikos pobūdis

Nusikalstamos veikos pobūdis	nusikalstamos veikos žmogaus sveikatai, laisvei, seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui, vaikui ir šeimai ar dorovei	sunkūs ir labai sunkūs nusikaltimai	kito pobūdžio
-------------------------------------	--	-------------------------------------	---------------

Pirma skiltis turi būti žymima visais atvejais, kai nepilnametis nukentėja nuo bet kurios iš veikų žmogaus gyvybei, sveikatai, laisvei, seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui, vaikui ir šeimai ar dorovei (pvz., sunkus ar nesunkus sveikatos sutrikdymas, fizinio skausmo sukėlimas, prekyba žmonėmis, išžaginimas, įtraukimas į prostituciją, mažamečio asmens tvirkinimas, mažamečio vaiko pagrobimas, mažamečio palikimas be priežiūros, piktnaudžiavimas tėvų, globėjo ar rūpintojo arba kitų teisėtų vaiko atstovų teisėmis ar pareigomis). Laikoma, kad nuo šių veikų nukentėjusiesiems nepilnamečiams kyla padidinta rizika patirti neigiamą baudžiamojo proceso poveikį, todėl jiems turi būti užtikrinamas įgaliojotojo atstovo dalyvavimas.⁸¹

Antra skiltis žymima tada, kai nepilnametis nukentėjo nuo sunkaus ar labai sunkaus nusikaltimo, nepatenkančio į nusikalstamų veikų žmogaus sveikatai, laisvei, seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui, vaikui ir šeimai ar dorovei kategoriją (pvz., tai gali būti sunkūs ar labai sunkūs nusikaltimai, nuo kurių tiesiogiai nukentėjo ne vaikas, bet jo šeimos narys, tačiau vaikui padaryta psichinė trauma).

Visais kitais atvejais žymima trečia skiltis.

⁸¹ BPK 55 str. 4 d.

◆ Amžiaus grupė

Amžiaus grupė	0-10 m.	11-14 m.	15-18 m.
---------------	---------	----------	----------

Priklausomai nuo amžiaus grupės skiriasi vaiko pažintiniai gebėjimai, be to, ankstyvame amžiuje patirtos traumos paprastai turi ilgalaikes pasekmes asmens fizinei ir psichinei sveikatai. Itin jauno amžiaus mažamečiai nukentėjusieji turėtų būti apklausiami tik tuo atveju, jei dėl tam tikrų aplinkybių nėra galimybės nustatyti kitais būdais. Nukentėjusiojo amžius yra ne tik svarbus pažeidžiamumo rodiklis, bet ir informacija, į kurią turi būti atsižvelgta rengiantis apklausai (žr. skyrių „*Bendravimas su mažamečiais ir nepilnamečiais nukentėjusiais*“).

◆ Socialinė aplinka

Socialinė aplinka	neigiama (gyvena asocialioje šeimoje ir pan.)	nėra duomenų	teigiama (yra akivaizdūs duomenys, kad vaiku rūpinamasi tinkamai)
-------------------	--	--------------	--

Jeigu nepilnamečio parodymai ar kita turima informacija (įvykio vietoje užfiksuoti duomenys, liudytojų parodymai, duomenys iš ankstesnių bylų, kuriose šis asmuo buvo pripažintas nukentėjusiuoju ir kt.) suteikia pagrindą įtarti, kad nepilnamečio nukentėjusiojo socialinė aplinka yra neigiama (pavyzdžiui, šeimoje piktnaudžiaujama alkoholiu ar narkotinėmis medžiagomis, tėvai dėl socialinių įgūdžių stokos nemoka ar negali tinkamai pasirūpinti vaikais, smurtauja), turi būti žymima pirma skiltis. Ikiteisminį tyrimą vykdančios pareigūnas ar prokuroras taip pat gali pateikti prašymą savivaldybės vaiko teisių apsaugos skyriui patikrinti nepilnamečio gyvenimo ir auklėjimo sąlygas.⁸²

Trečia pažymos skiltis žymima tais atvejais, kai neįvyksta abiejų, kad vaiku rūpinamasi tinkamai. Galimi atvejai, kai vaikui užtikrinamos tinkamos materialinės gyvenimo sąlygos, tačiau jis patiria emocinę prievartą (patyčias, bauginimą, atstumimą). Kilus įtarimams, kad vaikas gyvena emociškai žalojančioje aplinkoje, rekomenduotina pasitelkti vaikų psichologo pagalbą, nes gali išaiškėti aplinkybės, dėl kurių atstovas pagal įstatymą negalės būti laikomas tinkamu nepilnamečio teisių ir interesų atstovu. Tokiais atvejais, paaiškėjus naujiems duomenims, turėtų būti atliktas papildomas nukentėjusio nepilnamečio specialių apsaugos poreikių vertinimas.

⁸² Vaiko teisių apsaugos skyrių ir teritorinių prokuratūrų bendradarbiavimo ginant vaiko teises rekomendacijos, 8 p. (patvirtintos Socialinės apsaugos ir darbo ministro 2011 m. kovo 18 d. įsakymu Nr. A1-138).

◆ Anksčiau yra nukentėjęs nuo nusikalstamos veikos

Anksčiau yra nukentėjęs nuo nusikalstamos veikos	nukentėjo nuo šeimos narių	nukentėjo ne nuo šeimos narių	nenukentėjo / nėra duomenų
--	----------------------------	-------------------------------	----------------------------

Aplinkybė, kad nepilnamečis jau anksčiau yra nukentėjęs nuo nusikalstamos veikos, rodo, kad jam ar jai kyla didelė pakartotinės viktimizacijos grėsmė. Nuo šeimos narių nukentėję nepilnamečiai yra itin pažeidžiami, nes artimųjų smurtas ar kiti neteisėti veiksmai gali ypatingai sutrikdyti nukentėjusįjį (mažametis gali net nesuprasti, kad su juo elgtasi netinkamai), sukelti gėdos, kaltės jausmus, norą apsaugoti savo šeimą. Duomenys apie anksčiau patirtą smurtą yra itin svarbūs sprendžiant, ar nepilnamečio tėvai, globėjai ar rūpintojai galės tinkamai atstovauti nukentėjusiojo interesus kaip atstovai pagal įstatymą.

◆ Atstovavimas

Atstovavimas	atstovas pagal įstatymą negali užtikrinti nepilnamečio teisių ir teisėtų interesų <small>(įtariamas nusikalstamais veiksmais prieš vaiką, nebūdamas, turi asmeninį suinteresuotumą byloje ir pan.)</small>	atstovas pagal įstatymą – valstybinės institucijos atstovas	atstovas pagal įstatymą tinkamai užtikrina nepilnamečio teises ir teisėtus interesus
--------------	---	---	--

Nepilnamečio nukentėjusiojo atstovas pagal įstatymą atlieka svarbų vaidmenį ne tik padėdamas nepilnamečiui įgyvendinti jo ar jos procesines teises, bet ir teikdamas jam ar jai emocinę paramą. Todėl tinkamas nepilnamečio atstovavimas dažnai yra būtina prielaida siekiant išvengti baudžiamojo proceso neigiamo poveikio ar jį sumažinti.

Aplinkybė, ar atstovas pagal įstatymą gali tinkamai užtikrinti nepilnamečio teises ir teisėtus interesus, yra glaudžiai susijusi su kitomis nepilnamečio nukentėjusiojo specialių apsaugos poreikių vertinimo metu nustatomomis aplinkybėmis.

Pirma skiltis žymima tais atvejais, kai nepilnamečiui atstovauja jo artimieji (tėvai, globėjai ar rūpintojai) ir nustatomos aplinkybės, leidžiančios daryti išvadą, kad jie negali ar nenori tinkamai atstovauti nepilnamečio teisių ir teisėtų interesų.

Laikytina, kad nukentėjusio nepilnamečio tėvai, globėjai ar rūpintojai negali tinkamai atstovauti šio asmens, kai:⁸³

- ◆ Įtarimai dėl nusikalstamos veikos pareikšti vienam nepilnamečio atstovui pagal įstatymą (pvz., vienam iš tėvų), o kitas nepilnamečio nukentėjusiojo atstovas pagal įstatymą teikia pirmenybę įtariamojo interesams: gina įtariamąjį, prieštarauja vaiko parodymams, neigia nusikalstamos veikos padarymą ir pan.
- ◆ Atstovas pagal įstatymą teikia pirmenybę įtariamojo, kuris nėra nepilnamečio atstovas pagal įstatymą, interesams.
- ◆ Įtarimai pareikšti vaiko atstovui pagal įstatymą, o kito atstovo pagal įstatymą nėra ar jis negali atstovauti vaiko interesų (yra miręs, išvykęs nuolat gyventi į užsienį, gydosisi).
- ◆ Šeima įrašyta į socialinės rizikos šeimų sąrašą ir ikiteisminį tyrimą vykdančioms pareigūnoms kyla abejonų dėl to, ar jie galės tinkamai atstovauti nukentėjusįjį.
- ◆ Vaiko atstovų pagal įstatymą veiksmai ar neveikimas prieštarauja vaiko interesams (parodymų keitimas, poveikis vaiko parodymams, vaiko parodymų menkinimas, neatvykimas į vaiko apklausas ir pan.).
- ◆ Pats vaikas nesutinka, kad jo atstovai pagal įstatymą dalyvautų atliekant ikiteisminio tyrimo veiksmus.
- ◆ Atstovai pagal įstatymą atsisako dalyvauti procese.
- ◆ Atstovai pagal įstatymą piktnaudžiauja alkoholiu, narkotikais ir kyla pagrįstų abejonų, ar jie galės atstovauti nukentėjusio vaiko interesus.

Paaikšėjus, kad atstovas pagal įstatymą negali užtikrinti nepilnamečio teisių ir teisėtų interesų, turi būti sprendžiamas tinkamo atstovo pagal įstatymą paskyrimo klausimas (BPK 53 str.), o po to svarstomas įgaliojoto atstovo paskyrimas.

Antra skiltis žymima tada, kai nepilnamečių nukentėjusįjį atstovauja valstybinės institucijos, pavyzdžiui, vaikų globos namų ar nepilnamečio gyvenamosios vietos vaiko teisių apsaugos skyriaus (VTAS) įgaliotas asmuo.

Trečia skiltis žymima tada, kai nukentėjusįjį nepilnamečių atstovauja jo artimas asmuo, kuris neturi nukentėjusiajam priešingų interesų ir tinkamai rūpinasi jo ar jos teisėmis bei interesais.

⁸³ Tarvydienė, O. „Vaiko teisių apsaugos specialisto vaidmuo baudžiamajame procese“, *Vaikai teisiniame procese: situacijos apžvalga ir rekomendacijos specialistams*, Vilnius, 2013, p. 46-47.

Nepilnamečio nukentėjusiojo atstovavimas baudžiamajame procese

Atstovas pagal įstatymą. Nepilnamečio atstovais pagal įstatymą gali būti:⁸⁴

- ◆ tėvai, tėviai, globėjai, rūpintojai;
- ◆ įstaigos, kuri globoja ar rūpinasi nukentėjusiuoju (pvz., vaikų globos namų, VTAS) įgalioti asmenys.

Nepilnamečio atstovas pagal įstatymą gali dalyvauti procese kartu su atstovaujama asmeniu po to, kai pateikia atitinkamą prašymą ir tyrėjas ar prokuroras priima dėl to nutarimą.⁸⁵ Prieš priimant nutarimą dėl konkretaus asmens pripažinimo nepilnamečio nukentėjusiojo atstovu pagal įstatymą, reikėtų atsižvelgti į nukentėjusio nepilnamečio specialių apsaugos poreikių vertinimo metu nustatytas ar vėliau paaikšėjusias aplinkybes, liudijančias nukentėjusiojo emocinį santykį su šiuo asmeniu, galimus asmens ketinimus, santykius su įtariamoju, santykius su kitais šeimos nariais, ir pan.⁸⁶ Kadangi nepilnamečiams itin svarbu būti išklaustytiems, priimant sprendimą dėl atstovo pagal įstatymą dalyvavimo svarbu atsižvelgti ir į nukentėjusio vaiko, gebančio suformuluoti savo nuomonę, poziciją.

Paaikšėjus, kad atstovo pagal įstatymą ir nukentėjusiojo interesai nesutampa, ar kad atstovas pagal įstatymą gali daryti poveikį nepilnamečiui, ikiteisminio tyrimo pareigūnas ar prokuroras nutarimu atsisako leisti šiam asmeniui dalyvauti procese kaip atstovui. Tokiu atveju laikinai nepilnamečio atstovu pagal įstatymą yra skiriamas VTAS specialistas. Jį paskyrus, ieškoma asmens, galinčio tinkamai atstovauti nepilnamečių. Įprastai atstovu skiriamas nukentėjusiojo giminaitis, kuris rūpinasi vaiku, palaiko su juo glaudžius ryšius, pvz., pilnametis brolis, sesuo, teta ar pan.). Ar konkretus asmuo gali būti tinkamas atstovas pagal įstatymą, sprendžia ikiteisminio tyrimo pareigūnas ar prokuroras ir priima nutarimą leisti atstovui pagal įstatymą dalyvauti procese. Neatsiradus tinkamam atstovui pagal įstatymą, juo lieka VTAS specialistas.

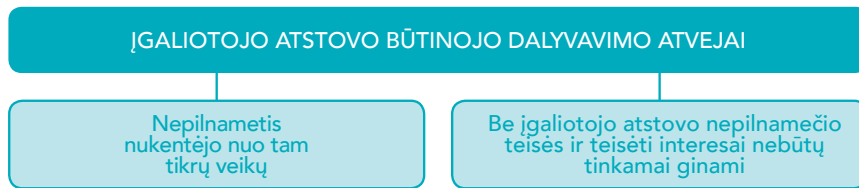
Pagal analogiją tokios pačios taisyklės taikytinos ir tada, kai vaiko atstovai pagal įstatymą išvykę į užsienį ir negyvena su vaiku, o laikinoji globa – nepaskirta.

⁸⁴ BPK 53 str. 2 d.

⁸⁵ BPK 53 str. 3 d.

⁸⁶ Murauskienė, D. „*Parens patriae*“ doktrinos raiška baudžiamajame procese, kuriame dalyvauja vaikai, Daktaro disertacija, Vilnius, 2017, p. 77.

Įgaliotasis atstovas. Kaip ir kiti nukentėjusieji, nepilnametis gali turėti įgaliotąjį atstovą. Be to, tam tikrais atvejais įgaliotojo atstovo dalyvavimas baudžiamajame procese yra būtinas (10 pav).

10 pav. Įgaliotojo atstovo būtiną dalyvavimą baudžiamajame procese atvejais

Įgaliotojo atstovo dalyvavimas procese būtinas šiais atvejais:

- ◆ kai nepilnametis nukentėjo nuo nusikalstamos veikos žmogaus sveikatai, laisvei, seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui, vaikui ir šeimai ar dorovei arba
- ◆ kai be įgaliotojo atstovo pagalbos nepilnamečio nukentėjusiojo teisės ir teisėti interesai nebūtų reikiamai ginami.⁸⁷ Laikytina, kad įgaliotojo atstovo dalyvavimas būtinas tada, kai nepilnamečio tėvai, globėjai ar rūpintojai negali tinkamai atstovauti jo interesų. Vadovaujantis vaiko interesų pirmenybės principu, galimybė pripažinti įgaliotojo atstovo dalyvavimą būtinu svarstytina ir tais atvejais, kai nepilnamečio atstovas pagal įstatymą yra valstybinės institucijos įgaliotas asmuo. Priimant sprendimą dėl įgaliotojo atstovo dalyvavimo yra svarbu pasiteirauti galinčio suformuluoti savo nuomonę nepilnamečio pozicijos ir į ją atsižvelgti.

Nustatęs įgaliotojo atstovo būtiną dalyvavimą atveju ikiteisminio tyrimo pareigūnas ar prokuroras priima motyvuotą nutarimą ir taikomos tokios pačios procesinės nuostatos, kaip ir dėl būtinąjo gynėjo dalyvavimo.⁸⁸ Tai yra, tyrėjas ar prokuroras turi susisiekti su valstybės garantuojamą teisinę pagalbą teikiančia tarnyba ir paskirti šios institucijos parinktą atstovą.⁸⁹ Nepilnamečio nukentėjusiojo pareikštas įgaliotojo atstovo atsisakymas tyrėjui ar prokurorui nėra privalomas.⁹⁰

87 BPK 55 str. 4 d.

88 BPK 55 str. 4 d.

89 BPK 55 str. 4 d., 51 str. 3 d.

90 BPK 52 str. 2 d.

Nepilnamečio nukentėjusiojo apsauga nuo viešumo

Nepilnamečiai nukentėjusieji turi būti apsaugoti nuo viešumo. Greta bendrosios ikiteisminio tyrimo duomenų neskelbtinumo taisyklės (ikiteisminio tyrimo duomenys iki bylos nagrinėjimo teisme gali būti paskelbti tik prokuroro leidimu ir tik tiek, kiek pripažįstama leistina), BPK įtvirtintos ir papildomos nuostatos dėl informacijos apie nukentėjusius nepilnamečius apsaugos.

Duomenys apie nepilnamečius nukentėjusiuosius negali būti skelbiami jokiais atvejais.⁹¹ Duomenimis apie nukentėjusįjį laikytina informacija, kuria pasinaudojus galima tiesiogiai (pvz., paskelbus vardą, pavardę, asmens kodą) arba netiesiogiai (pvz., paskelbus nedidelio miestelio, jame esančios vienintelės mokyklos pavadinimą, nukentėjusiojo mokinio inicialus ar amžių ir pan.) nustatyti nepilnamečio asmens tapatybę.⁹²

Draudimas skelbti duomenis apie nukentėjusį nepilnamečių nereiškia, kad prokuroras negali leisti skelbti jokios informacijos apie ikiteisminį tyrimą, kai nukentėjusieji yra nepilnamečiai.⁹³ Tačiau skelbiamoje informacijoje neturi būti jokių duomenų, leidžiančių tiesiogiai ar netiesiogiai nustatyti nepilnamečio tapatybę. Galėtų būti skelbiami tik anonimizuoti duomenys, jeigu iš jų negalima nustatyti asmens tapatybės, pvz., „keturiolikmetis vilnietis“.

Susipažinimo su ikiteisminio tyrimo medžiaga metu draudžiama daryti ikiteisminio tyrimo medžiagos kopijas, kai duomenys yra apie nepilnamečius nukentėjusiuosius.⁹⁴

91 BPK 177 str. 1 d.

92 Ažubalytė, R., Ancelis, P., Burda, R. *Teisinės rekomendacijos ikiteisminio tyrimo pareigūnams, dirbantiems su nepilnamečiais*, Vilnius, 2005, p. 20.

93 *Ten pat*, p. 18.

94 BPK 181 str. 6 d.

V. BENDRAVIMAS SU ITIN PAŽEIDŽIAMAIS NUKENTĖJUSIAISIAIS

BENDRAVIMAS SU MAŽAMEČIAIS IR NEPILNAMEČIAIS NUKENTĖJUSIAIS

Mažamečiai ir nepilnamečiai (asmenys iki 18 m. amžiaus), kurie taip pat apibendrintai vadinami vaikais, yra svarbūs teisinio proceso dalyviai. Įvykus nusikaltimui, vaikas gali būti vienintelis nukentėjęs arba vienintelis liudytojas. Todėl pareigūno bendravimas su vaiku yra labai svarbus veiksnys ir gali turėti lemiamos įtakos tolesniam vaiko atsikleidimui bei dalyvavimui teisinėse procedūrose. Lyginant su suaugusiais, vaikai yra jautresni ir labiau pažeidžiami proceso dalyviai. Nepilnamečiai ir mažamečiai skiriasi brandos lygiu, tačiau abiem šioms grupėms reikalinga ypatinga apsauga. Jie yra ypatingai priklausomi nuo savo šeimos ir artimųjų bei paprastai neturi dalyvavimo teisinėse procedūrose patirties. Kartu vaikų padėtį dažnai papildomai apsunkina aplinkybė, kad jie nukentėję nuo artimiausių šeimos narių smurto.

Trauminių įvykių poveikis. Vaikams, kaip ir suaugusiesiems, gali pasireikšti potrauminio streso sutrikimas bei kitos psichologinės pasekmės, kurios buvo aprašytos anksčiau (žr. „*Nusikalstamos veikos psichologinis poveikis nukentėjusiesiems*“). Taip pat vaikams gali pasireikšti ir specifinis poveikis:

- ◆ tam tikras „grįžimas“ į ankstesnę raidos stadiją kaip reakcija į didelį nerimą (vaikas pradeda elgtis kaip jaunesnis);
- ◆ pagreitėjusi raida (vaikas pradeda elgtis kaip vyresnis);
- ◆ mokymosi sunkumai;
- ◆ šlapinimosi/ tuštinimosi sutrikimai;
- ◆ ne pagal amžių seksualus elgesys (seksualinės prievartos atvejais).

Organizuojant ikiteisminį tyrimą svarbu atsižvelgti į vaiko būseną. Esant stipriems potrauminio streso sutrikimo ar depresijos simptomams, vaikas gali būti nepajėgus detalai papasakoti apie nusikaltimą.

Kalbėjimo apie nusikaltimą ypatumai. Didžioji dalis mažamečių ir nepilnamečių nukentėję nuo jiems artimų ar gerai pažįstamų žmonių įvykdytų smurtinių nusikaltimų. Apie nusikaltimą, kuris vyksta šeimoje ir namuose, vaikams kalbėti sunkiausia. Didelė seksualinės prievartos aukų dalis apie nusikaltimą papasakoja tik būdami suaugę. Vaikai slepia savo patirtį, nes nerimauja dėl keleto labai svarbių dalykų: kad išduos paslaptį, nes pats prievartos faktas yra slaptas; kad jais netikės;

kad bus įvykdyti smurtautojo grasinimai; nežino, kas bus atskleidus nusikaltimą; jaučiasi patys kalti; nežino, kokiais žodžiais papasakoti.⁹⁵ Todėl pareigūno reakcija į vaiko atsiskleidimą ir mėginimą papasakoti, kas įvyko, turi lemiamos reikšmės tolesniam tyrimui ir vaiko saugumui. Svarbu, kad pareigūnas rimtai ir pagarbiai vaiką išklaustytų, nuramintų, padrąsintų, patikintų, kad pasistengs apsaugoti ir padėti. Stebėkite vaiko elgesį ir reakcijas. Svarbiausia, kad pokalbyje su pareigūnu vaikas jaustųsi saugus.

Artimųjų svarba vaiko bendradarbiavimui su teisėsauga. Vaiko savijauta, o kartu ir dalyvavimas tyrime labai stipriai priklauso nuo jo artimųjų savijautos ir požiūrio. Vaikams sunkiau bendradarbiauti su teisėsauga, jeigu artimieji jais netiki ir jų nepalaiko. Vaikams sunku kalbėti apie patirtą nusikaltimą ir tais atvejais, kai tėvai ar globėjai patys yra labai įsitempę ir nerimauja dėl prasidėjusio tyrimo. Paprastai visų nukentėjusių vaikų artimieji būna pasimetę, išgyvena dėl vaiko savijautos, gerovės, jaučiasi kalti, nežino teisinių procedūrų. Jiems, kaip ir nukentėjusiems vaikams, reikalinga parama ir suprantama informacija. Tačiau sunkiausia vaikams kalbėti apie tuos nusikaltimus, kuriuos įvykdo jiems artimas, svarbus ar autoritetingas žmogus. Įtakos turi ir tai, kaip smurtautojas elgėsi prievartos metu ir kaip elgiasi prasidėjus tyrimui. Vaikui bus sunkiau atsiverti, jei jam buvo pažadėtas dėmesys, dovanos ar buvo grasinama. Dažnai nepilnamečiai išsivada savo parodymų apie įvykusį nusikaltimą, kadangi grasinimai prasideda ar sustiprėja jau vykstant tyrimui. Dėl šios priežasties ypač svarbu užtikrinti, kad prasidėjus tyrimui įtariamasis neturėtų galimybės bendrauti su vaiku ir daryti jam poveikio.

Raidos ypatumai. Kad padėtume mažamečiams ir nepilnamečiams efektyviau ir lengviau dalyvauti tyrime, turime suprasti keletą dalykų apie jų raidą. Toliau amžiaus grupės skirstomos pagal pažintinio funkcionavimo ypatumus.

- ◆ **0-3 metai.** Tokio amžiaus vaikai yra itin pažeidžiami, dėl savo jauno amžiaus jie negali dalyvauti įprastinėse teisinėse procedūrose. Jei tyrimui būtina išsiaiškinti, ką jie žino apie nusikaltimo aplinkybes, rekomenduojama organizuoti psichologinę įvertinimą. Šios amžiaus grupės vaikai itin priklausomi nuo savo šeimos ir kitų suaugusiųjų. Nerekomenduojama palikti šio amžiaus vaiko vieno įvykio vietoje net trumpam, pvz., uždaryto atskiroje patalpoje, kol kalbama su jo tėvais ir pan.

95 Furniss, T. *Vadovėlis įvairių sričių specialistams apie vaikų seksualinį išnaudojimą*, Vilnius: Vaikų teisių informacijos centras, 2002, p. 25-27.

- ◆ **4-6 metai.** Šio amžiaus grupės vaikai paprastai gali dalyvauti trumpame pokalbyje, papasakoti esminius faktus ir aplinkybes. Aplinką šie vaikai suvokia tik iš savo perspektyvos. Jų žodynas yra nedidelis ir specifinis, pastabumas – fragmentinis, o dėmesio sukauptumas – trumpalaikis. Jie greitai pavargsta ir pradeda nuobodžiauti. Jų pagrindinė veikla – žaidimas, jiems patinka būti užsiėmusiems. Todėl svarbu užtikrinti, kad jie turėtų ką veikti, jei tenka laukti. Jiems labai svarbi šeima, todėl gali būti sunku nuo jos atsiskirti. Rekomenduojama procedūrų trukmė iki 30 minučių, maksimaliai iki valandos. Šios amžiaus grupės vaikų raida yra labai skirtinga, todėl pareigūnui svarbu stebėti kiekvieno vaiko pažintinius gebėjimus ir reakcijas.
- ◆ **7-11 metų.** Šios amžiaus grupės vaikai gali sutelkti dėmesį ilgesnį laiką. Jų žodynas yra turtingesnis. Jie jau gali suprasti pasaulį ir iš kitų žmonių perspektyvos, numatyti kai kurias priežastis. Jiems labai svarbios taisyklės ir tvarka. Jiems svarbūs ne tik tėvai, bet ir kiti autoritetingi žmonės – policijos pareigūnai, pagalbą teikiantys specialistai. Šiuos vaikus bendradarbiauti motyvuos jų svarbos pripažinimas, saugumo užtikrinimas ir aiškios taisyklės.
- ◆ **12-17 metų.** Šios amžiaus grupės jaunuolių gebėjimas įsiminti bei vartojamas žodynas yra artimas suaugusių žmonių. Paaugliams itin svarbu, kad į juos būtų rimtai ir pagarbiai žiūrima. Jiems svarbu jaustis nepriklausomais, lygiaverčiais su suaugusiais. Paaugliai jautriai reaguoja į kritiką, todėl bendraujant reikėtų vengti bet kokios kritikos. Jiems labai svarbu priklausyti bendraamžių grupei. Natūraliai pagal savo amžių jie domisi seksu, todėl klausimus, susijusius su seksualine patirtimi, reikėtų užduoti apgalvotai, nesukeliant gėdos ar kaltės dėl turimos seksualinės patirties. Jiems svarbus teisingumas, todėl tai gali būti gera motyvacija papasakoti apie nusikaltimą.

Supratimas apie teisines procedūras. Paprastai vaikai neturi dalyvavimo teisiniame procese patirties. Kai kurie iš jų galbūt turi – gal buvo anksčiau nukentėjusieji, gal liudytojai, o gal įtariamieji. Bet kuriuo atveju tyrimai, procedūros ir pareigūnai tarpusavyje skiriasi. Nauji žmonės ir dalykai, ypač nežinomi, kelia mažamečiams ir nepilnamečiams daug nerimo. Aukštas nerimo lygis neigiamai veikia dėmesio sukauptumą, informacijos atgaminimą. Todėl labai svarbu vaikams suteikti kuo daugiau informacijos apie procedūras, kuriose jiems teks dalyvauti – kur ir

kada vyks apklausa, ką reikės daryti ir pan. Tai padidins vaikų dalyvavimo tyrime efektyvumą.

Rekomendacijos bendravimui su mažamečiais ir nepilnamečiais nukentėjusiais

Mažamečiai ir nepilnamečiai yra svarbūs proceso dalyviai ir patikimi liudytojai, nepriklausomai nuo jų amžiaus, raidos ypatumų, negalios ar specialiųjų poreikių. Jūsų pagarbūs elgesys veiks gydančiai ir turės naudą tyrimui. Pokalbis su dėmesingu pareigūnu gali būti pozityvi patirtis vaiko gyvenime.

- ◆ **Užtikrinkite vaiko saugumą.** Pasirūpinkite teisinėmis apsaugos priemonėmis (pvz., įpareigojimu įtariamajam gyventi skyriumi nuo nukentėjusiojo), kurios galėtų užtikrinti, kad vaikas nenukentės nuo pakartotinio nusikaltimo ir nesušalys su jį nuskriaudusiu žmogumi. Informuokite apie šias priemones patį nukentėjusįjį ir jo ar jos atstovą. Tai suteiks ir psichologinio saugumo jausmą bei padės atsigausti po patirtos traumos.
- ◆ **Susitikę su vaiku, pasisveikinkite ir paprastais žodžiais prisistatykite.** Nuo pat bendravimo pradžios stebėkite vaiko savijautą ir reakcijas.
- ◆ **Pasirūpinkite, kad įvykio vietoje nepilnametis ir ypač mažametis neliktų vienas** – tai gali labai išgąsdinti.
- ◆ **Pasirūpinkite, kad vaikas turėtų kuo užsiimti, jei jam tenka laukti** – piešti, spalvinti, dėlioti dėlionę, skaityti žurnalą ir pan.
- ◆ **Kalbėkite su mažamečiais ir nepilnamečiais aiškiai, suprantamai ir atsižvelgdami į jų raidą.** Venkite teisinių terminų. Įsitinkite, kad jus teisingai suprato – pvz., paklauskite, ar turi klausimų, paprašykite, kad papasakotų, kaip supranta, kas dabar bus ir pan. Vaikai patys ne visada išdrįsta paklausti ar pasakyti, kad ko nors nesupranta. Todėl nuo pat pradžių svarbu įsitikinti, kad vaikas jus supranta. Tai padės sumažinti vaiko nerimą.
- ◆ **Stenkitės išlikti ramus, priimkite vaiko savijautą ir reakcijas** – išgąstį, verkimą ir kt. Nuraminkite vaiką žodžiais ar buvimu šalia. Galite pasakyti, jog suprantate, kad sunku. Nedrauskite verkti ar bijoti.
- ◆ **Gerbkite fizinę vaiko erdvę** – smurtą patyręs vaikas gali būti jautrus prisilietimui.

- ◆ Dažniausiai vaikai nukenčia nuo savo artimiausių žmonių, kurie jiems brangūs. Dėl to vaikai patiria daug prieštarinčių jausmų. Išlikite objektyvus. Nekritikuokite vaiko artimųjų jam girdint. Galite pasakyti, kad suaugusieji taip negali elgtis, tačiau **nesmerkite ir nekritikuokite artimojo vaiko girdint**. Tai gali sustiprinti vaiko nerimą ir paskatinti jį ar ją užsisiklęsti bei nebeapasakoti, kas įvyko.
- ◆ Bendraudami su nukentėjusiu mažamečiu ar nepilnamečiu, kiek įmanoma **venkite oficialumo ir formalumo**. Elkitės natūraliai. Vaikas bus mažiau įsitempęs ir jam ar jai bus lengviau su jumis bendradarbiauti.
- ◆ **Užtikrinkite, kad mažamečiui ar nepilnamečiui tektų dalyvauti kuo mažesniame skaičiuje apklausų ir kitų procedūrų**. Turėkite omenyje, kad kiekvienas pasakojimas apie tai, kas įvyko, yra vaikui kaip apklausa (net jei teisine prasme tai ir nėra apklausa kaip procesinis veiksmas). Pakartotinis pasakojimas prisideda prie pakartotinio traumos išgyvenimo. Be to, kiekvienas prašymas papasakoti gali vaiką klaidinti (vaikui gali atrodyti, kad jis ar ji ką nors negerai daro arba sako) ir sumažinti motyvaciją bendradarbiauti. Be to, pirmojoje tinkamai atliktoje apklausoje surinkti duomenys paprastai yra tiksliausi. Jei vaikui tenka dalyvauti pakartotinėje apklausoje, paaiškinkite, kad teisininkams iškilo klausimų ir jie nori pasitikslinti kai kuriuos dalykus. Pasakykite vaikui, kad dar kartą reikia vykti į apklausą ne dėl to, kad jis ar ji ką nors neteisingai padarė ar pasakė pirmojoje.
- ◆ **Suteikite mažamečiui ar nepilnamečiui suprantama kalba informaciją apie laukiančią apklausą ar kitas procedūras** – kokių tikslu, kada, kaip ir kur jos vyks. Pasirūpinkite, kad visą informaciją gautų ir vaiko atstovas. Tai, kas jums savaime suprantama – jiems gali būti visai neaišku (pvz., kas galės matyti apklausos įrašą).
- ◆ **Tyrimo eigoje informuokite vaiką ir jo ar jos atstovą** – kas vyks toliau, kokios procedūros laukia vaiko, kiek truks tyrimas ir pan. Ši informacija labai svarbi nukentėjusiajam – ji suteikia aiškumo ir nusiramino. Aiškumas padeda įveikti psichologines traumos pasekmes. Patarkite apsilankyti interneto svetainėje nukentejusiems.lt, jei turite – įteikite lankstinuką su informacija apie nukentėjusiųjų teises.
- ◆ **Suteikite vaikui ir jo artimiesiems informaciją apie psichologinės pagalbos galimybes**. Net jei nukentėjusieji ar jų artimieji sako, kad viskas gerai ir jie susitvarkys patys, sunkumai gali iškilti vėliau. Bendradarbiaukite su Vaiko teisių apsaugos skyriumi, kuris padės užtikrinti reikalingą pagalbą.
- ◆ **Nežadėkite to, ko negalėsite įvykdyti**, pvz., kad „tėtis nesupyks“, jei vaikas papasakos, ką patyrė, ar kad daugiau niekada nereikės pasakoti apie įvykį.
- ◆ **Neskubėkite vaiko klausinėti apie nusikaltimą, jei tai nėra būtina**. Jei atvykę į įvykio vietą būtinai turite sužinoti apie įvykį iš vaiko, klauskite tik esminių dalykų, kurie svarbūs tyrimo pradžiai ir įrodymams (kas ir ką padarė). Detalių klauskite tik jei tai neišvengiama. Jei smulkiai išklausinėsite vaiką, vėliau jam gali būti sudėtinga detaliai apie įvykį papasakoti apklausoje. Tai, ką sužinojote, smulkiai ir vaiko žodžiais užfiksuokite protokole.
- ◆ **Jei kalbate su vaiku apie nusikaltimą:**
 - ◇ Raskite nuošalią ir ramią vietą pokalbiui.
 - ◇ Klausykite ir tikėkite tuo, ką vaikas sako. Tai paskatins jos ar jo atsiskleidimą. Paprastai vaikai sako tiesą. Jei kyla abejonių dėl to, ką sako vaikas, neskubėkite šių abejonių reikšti. Leiskite vaikui pačiam kuo daugiau papasakoti. Vėliau, remdamiesi šia informacija, galėsite pateikti papildomų ir tikslinamųjų klausimų.
 - ◇ Parodykite, kad jums svarbu ir įdomu, ką vaikas sako – palinksėkite, pasakykite „mhm“, palaikykite su vaiku akių kontaktą (tačiau neįkyriai).
 - ◇ Neskubėkite ir nespaukite vaiko atsakyti. Prisiderinkite prie vaiko tempo, jam gali reikėti daugiau laiko atsakyti.
 - ◇ Kalbėkite ramiai ir aiškiai, paprastais ir vaikui suprantamais žodžiais.
 - ◇ Užduokite kuo daugiau atvirų klausimų, nenaudokite nukreipiamųjų (atsakymą menančių) klausimų. Nukreipiamieji klausimai gali vaiką sutrikdyti ir suklaidinti.
 - ◇ Klausykite. Pertraukite vaiką tik tuomet, kai būtina.
 - ◇ Nekomentuokite ir nevertinkite vaiko atsakymų.

- ◇ Neklauskite, ar kaltininkas turi būti nubaustas ir koku būdu.
- ◇ Vertinkite vaiko pastangas, tačiau negirkite už konkrečius atsakymus.
- ◇ Nežadėkite vaikui apdovanojimo.

Mažamečių ir nepilnamečių apklausos organizavimas ir vykdymas

Tyrimai rodo, kad įvairaus amžiaus mažamečiai ir nepilnamečiai yra patikimi liudytojai. Tačiau dėl savo raidos ir pažintinių gebėjimų ypatumų jie yra jautresni liudytojai. Vaikų iki 18 m. amžiaus parodymų atskleidimas ir patikimumas priklauso nuo to, kaip organizuojama ir atliekama vaiko apklausa. Svarbu vaiko apklausai pasiruošti iš anksto.

Rekomendacijos apklausos organizavimui

Informacija apie vaiką. Surinkite kuo daugiau informacijos apie vaiko raidos ypatumus, specialiuosius poreikius (pvz., kalbos, regos sutrikimus) ir būseną. Ši informacija padės parinkti apklausos laiką bei klausimus vaikui.

Informacija apie vaiko šeimą. Surinkite informacijos apie vaiko šeimos ir svarbių artimųjų reakciją į įvykusį nusikaltimą, taip pat šeimos gyvenimo aplinkybes ir pokyčius, kurie gali įvykti po nusikaltimo atskleidimo. Tai padės parinkti apklausos strategiją ir klausimus. Pavyzdžiui, jei nuteisus kaltininką pablogėtų šeimos finansinė padėtis ar yra kitų duomenų, jog šeima neigiamai vertina vaiko dalyvavimą procese, juo ar ja netiki – apklausos metu reikėtų užduoti daugiau klausimų apie tai, ką kalba šeimos nariai. Jei vaiko artima aplinka tyrimo atžvilgiu nusiteikusi nepalankiai, vaikui bus reikalinga papildoma parama, psichologinė pagalba. Informacija apie artimiausią vaiko aplinką taip pat gali būti svarbi nustatant vaiko ir jo atstovų pagal įstatymą interesų konfliktą.

Apklausos vieta. Visi nepilnamečiai turi būti apklausiami vaikų apklausoms pritaikytose patalpose. Jos užtikrina, kad vaikas nesusitiktų su įtariamuoju, apklausos metu daromas vaizdo ir garso įrašas. Būdamas mažiau formalioje aplinkoje vaikas jaučiasi saugiau ir gali efektyviau pagelbėti tyrimui.⁹⁶

Apklausos laikas. Geriausia apklausą organizuoti didžiausio vaiko aktyvumo metu, kol jis nėra pavargęs – t. y. pirmoje dienos pusėje.

⁹⁶ Baudžiamojo proceso kodekso 186, 280 ir 283 straipsnių pakeitimo įstatymas, 2017 m. kovo 14 d. Nr. XIII-217, 1 str. (įsigalioja nuo 2018 m. liepos 1 d.).

Apklausa pas ikiteisminio tyrimo teisėją. Nepilnamečių nukentėjusįjį paprastai (nukentėjusiojo atstovo prašymu ar prokuroro iniciatyva) turėtų apklausti ikiteisminio tyrimo teisėjas.⁹⁷ Nepilnamečio nukentėjusiojo apklausa pas ikiteisminio tyrimo teisėją yra svarbi todėl, kad į teisiąjamąjį posėdį nepilnamečiai kviečiamas tik išimtiniais atvejais, o apklausos pas ikiteisminio tyrimo teisėją metu surinkti duomenys gali būti pripažinti įrodymais teismo nagrinėjimo metu.

Psichologo dalyvavimas. Svarbu, kad vaiko apklausą atliktų tam pasirėngęs specialistas. Pagal BPK 186 str., į visas mažamečių nukentėjusiųjų apklausas, taip pat į nepilnamečių, nukentėjusių nuo nusikaltimų gyvybei, sveikatai, laisvei, seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui, vaikui ir šeimai, nuo pelnymosi iš nepilnamečio prostitucijos ar įtraukimo į prostituciją apklausas turi būti kviečiamas psichologas. Psichologas į apklausą turi būti kviečiamas ir kitais atvejais, kai to prašo proceso dalyviai, arba kai ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ar ikiteisminio tyrimo teisėjas mato tokį poreikį. Apklausoje dalyvaujant psichologui, apklausą vykdančias asmuo formuluoja klausimus, o psichologas, atsižvelgdamas į vaiko brandą, juos užduoda vaikui suprantama forma.

Bendradarbiavimas su Vaiko teisių apsaugos skyriumi. Vaiko teisių apsaugos skyriaus specialisto dalyvavimas apklausoje padeda užtikrinti vaiko teises apklausos metu ir po jos, garantuoti vaiko saugumą ir reikalingą pagalbą. Todėl pagal BPK 186 str. kartu su psichologu į apklausą turi būti kviečiamas ir valstybinės vaiko teisių apsaugos institucijos atstovas. Jis iš kitos patalpos stebi, ar apklausos metu nepažeidžiamos nepilnamečio liudytojo ar nepilnamečio nukentėjusiojo teisės, taip pat gali užduoti klausimus nukentėjusiajam.

Vaiko atstovo pagal įstatymą dalyvavimas. Pagal BPK 186 str. nepilnamečio nukentėjusiojo atstovui pagal įstatymą dalyvauti apklausoje leidžiama tik nustačius, kad jis ar ji nedarys poveikio apklausiamam nepilnamečiui.⁹⁸

Apsauga nuo susitikimo su įtariamuoju. Svarbu užtikrinti, kad į apklausą atvykęs vaikas nesusidurtų su įtariamuoju – vaikas gali išsigąsti ir užsisiklęsti.

Kvietimas į apklausą. Kuo anksčiau informuokite vaiką ir (ar) jo atstovą apie suplanuotą apklausą. Tai padės vaikui apsibrasti su žinia apie dalyvavimą apklausoje ir jaustis ramiau.

⁹⁷ Pagal BPK 186 str. 1 d.

⁹⁸ BPK 53 str. 1 d. Nuo 2018 m. liepos 1 d. nepilnamečio apklausoje jo atstovui pagal įstatymą galės būti leidžiama dalyvauti tik prieš tai nustačius, kad jis ar ji nedarys poveikio apklausiamam nepilnamečiui (Baudžiamojo proceso kodekso 186, 188, 272, 280 ir 283 straipsnių pakeitimo įstatymas, 2017 m. kovo 14 d., Nr. XIII-217).

Vaiko ir jo atstovo supažindinimas su numatyta apklausa. Skirkite laiko pokalbiui su vaiko atstovu arba įsitikinkite, kad kitas specialistas padės vaikui ir jo atstovui tinkamai pasiruošti apklausai. Vaikui svarbu iš anksto žinoti: kur ir kada vyks apklausa, kas su juo kalbės, kokia bus apklausos tvarka, ar jam teks susidurti su įtariamuoju. Atsakymai į šiuos klausimus padeda sumažinti vaiko nerimą ir padidina vaiko dalyvavimo efektyvumą.

Apklausos strategija. Iš anksto apgalvokite svarbius klausimus, kuriuos pateiksime vaikui. Aptarkite juos su kitais specialistais, dalyvaujančiais apklausoje.

Apklausų skaičius. Rekomenduojama, kad apklausų, kuriose tenka dalyvauti vaikui, būtų kuo mažiau (geriausia – viena apklausa). Pakartotinių apklausų turi būti vengiama dėl dviejų aplinkybių. Pirmą, siekiant apsaugoti nukentėjusįjį nepilnametį nuo antrinės viktimizacijos; antra, yra nustatyta, kad pakartotinai apklausiami vaikai gali pakeisti parodymus, nes praėjus laikui pasimiršta dalis informacijos, vaikas gali galvoti, kad pirmą kartą jis ar ji papasakojo apie įvykį „ne taip, kaip reikia“.⁹⁹ Siekiant išvengti pakartotinių apklausų, tikslinga nukentėjusiojo nepilnamečio apklausą rengti tik surinkus informaciją apie nusikalstamą veiką iš kitų šaltinių (pvz., apklausti vaiką po to, kai įtariamajam pareiškiami įtarimai, gaunama informacija iš vaiko teisių apsaugos institucijos, medicinos specialistų ir pan.).¹⁰⁰ Esant būtinybei apklausti nepilnametį nukentėjusįjį pakartotinai, tai turėtų atlikti tas pats asmuo (atitinkamai pareigūnas ar specialistas, pvz., psichologas).

Rekomendacijos apklausos vykdymui

Toliau aprašomi būtini apklausos etapai ir pateikiamos rekomendacijos, kurios padės užtikrinti apklausos patikimumą ir sėkmę. Rekomendacijos sudarytos remiantis tarptautiniu lygiu plačiai naudojamu JAV veikiančios organizacijos Nacionalinio vaiko sveikatos ir žmogaus raidos instituto parengtu apklausos protokolu¹⁰¹ ir prof. Th. D. Lyon adaptuota metodika „10 žingsnių apklausa“¹⁰². Šios apklausos metodikos yra plačiausiai naudojamos pasaulyje. Jų efektyvumą ir patikimumą patvirtina daugybė mokslinių tyrimų, atliktų įvairiose pasaulio šalyse.

99 Žr. Mačiūnė, I. „Teisinių vaikų apklausų praktika Lietuvoje: Baudžiamųjų bylų tyrimas“, *Vaikai teisiniame procese: situacijos apžvalga ir rekomendacijos specialistams*, Vilnius: Paramos vaikams centras, 2013, p. 79.

100 *Ten pat*, p. 79-81.

101 The National Institute of Child Health and Development, NICHHD protocol, 2014, <<http://nichdprotocol.com/>>

102 Lyon, Th. D. *Ten Step Investigative Interview*, 2005, <<https://works.bepress.com/thomaslyon/5/download/>>

Taisyklės ir susitarimai. Ši apklausos dalis reikalinga ne tik tam, kad vaikas suprastų, kokios jo ar jos pareigos apklausoje, bet ir apklausos patikimumo užtikrinimui. Susitarkite su vaiku, kad jis ar ji:

- ♦ sakys tiesą apklausos metu;
- ♦ sakys „nežinau“, kai nežinos atsakymo į jūsų klausimą;
- ♦ sakys „nesuprantu“, kai nesupras, ką jūs sakote;
- ♦ sakys „suklydote“ ir pataisys jus pastebėjęs, kad jį klaidingai supratote.

Paprastai vaikai ir paaugliai gali manyti, kad suaugusiems, o ypač pareigūnams, negalima prieštarauti, jiems reikia įtikti ar kad suaugusieji žino geriau. Susitarimai sakyti „nežinau“, „nesuprantu“ ir „suklydote“ padės užtikrinti parodymų patikimumą ir tikslumą.

Kontakto užmezgimas ir pasakojimo treniruotė. Pasikalbėkite su vaiku apie dalykus, kurie jai ar jam patinka ir neseniai praėjusius svarbius įvykius (pvz., gimtadienį ar šventę). Sužinokite kuo daugiau, ragindami „papasakok daugiau“ ir „kas buvo po to?“. Tai padės ne tik užmegzti kontaktą, bet ir suprasti, ar vaikas pasiruošęs kalbėtis. Taip pat apklausos pradžioje paaiškinkite vaikui, kad gali būti, jog kokį nors klausimą pakartosite – tai reiškia, kad norite pasitikslinti ir tai nereiškia, kad vaikas ką nors blogai pasakė.

Laisvas pasakojimas. Pasiūlykite vaikui laisvai ir savais žodžiais papasakoti apie tai, kas įvyko. Pavyzdžiui, „papasakok, dėl ko šiandien atėjai.“ Skirkite laiko ir išklausykite vaiko pasakojimą. Skatinkite vaiką kuo daugiau papasakoti sakydami „papasakok daugiau“ ir „kas buvo po to“. Šios apklausos dalies metu gauta informacija yra patikimiausia.

Tikslinamieji klausimai. Tik išklausę laisvą vaiko pasakojimą, pateikite tikslinamuosius klausimus. Vaikas pateiks nuoseklius ir aiškius atsakymus, jei klausimai bus pateikiami nuosekliai ir suprantamai.

Apklausos užbaigimas. Padėkokite vaikui už pastangas ir informuokite, kas vyks toliau.

Apibendrinimas

Konkreto vaiko brandos lygis, lemiantis bendravimo ypatumus, nustatomas individualiai. Tačiau egzistuoja bendros raidos tendencijos. 7-11 m. amžiaus vaikai jau gali gebėti suformuluoti nuomonę jiems svarbiais klausimais, o nuo 12 m. jaunuoliai dažnai yra pajėgūs kritiškai vertinti situaciją ir priimti jiems svarbius sprendimus.

Informaciją apie procesinius veiksmus ir jų eigą svarbu suteikti ne tik vaiko atstovui pagal įstatymą, bet ir tiesiogiai pačiam vaikui, jam ar jai suprantamais žodžiais. Pavyzdžiui, prieš apklausą reikėtų paaiškinti, kam ji reikalinga, kas su vaiku kalbės, kokia bus apklausos tvarka. Įsitikinkite, kad jus teisingai suprato – pasiteiraukite, ar norėtų ko nors paklausti, paprašykite, kad papasakotų, kaip supranta, kas dabar vyks ir pan.

Bendraudami su vaiku venkite oficialumo, formalumo, elkitės natūraliai ir draugiškai. Kartu gerbkite vaiko fizinę erdvę, nesant būtinybės jo ar jos nelieskite, nes tai gali išgąsdinti ar sutrikdyti.

Vaikai labai priklausomi nuo savo šeimos, todėl pasistenkite surinkti kuo daugiau informacijos apie vaiko artimiausią aplinką, artimųjų požiūrį į nusikaltimą ir vaiko dalyvavimą procese. Jei vaikui artimiausi žmonės neigiamai ar su nepasitikėjimu vertina vaiko liudijimą, vaikas gali vengti kalbėti apie įvykį su pareigūnu. Duomenys apie artimiausią vaiko aplinką padeda nustatyti papildomos pagalbos vaikui poreikį, vaiko ir jo atstovų pagal įstatymą interesų konfliktus.

Tyrimo eigoje informuokite vaiką ir jo ar jos atstovą apie tai, kas vyks toliau, kokios procedūros laukia vaiko, kiek truks tyrimas ir pan. Patarkite apsilankyti interneto svetainėje nukentejusiems.lt, jei turite – įteikite lankstinuką su informacija apie nukentėjusiųjų teises.

BENDRAVIMAS SU NEGALIA TURINČIAIS NUKENTĖJUSIAIS

Negalia yra reikšminga aplinkybė, galinti lemti didesnį nukentėjusiojo pažeidžiamumą. Labai dažnai prieš asmenis su negalia nukreiptų nusikaltimų kaltininkais tampa nukentėjusiems artimi asmenys, pvz., giminės, draugai, globėjai ar kaimynai.¹⁰³ Tokias veikas dažniausiai lemia netolygus galios tarp nukentėjusiojo ir kaltininko pasiskirstymas ir didesnis negalią turinčių asmenų pažeidžiamumas.¹⁰⁴

Prieš negalią turinčius asmenis nukreipti nusikaltimai gali įvykti tiek viešoje, tiek privačioje erdvėje ar institucijoje (ligoninėje, globos namuose ir pan.). Artimas nukentėjusio asmens ir kaltininko ryšys gali suklaidinti aplinkinius ir teisėsaugos pareigūnus. Todėl labai svarbu tinkamai reaguoti į gautą pranešimą apie nusikaltimą, atsižvelgti į nukentėjusio asmens parodymus ir suteikti tinkamą apsaugą bei pagalbą.

Bendravimas su psichosocialinę negalią turinčiais nukentėjusiais

Asmenys, turintys psichosocialinę negalią – tai žmonės, kurie dėl psichikos sveikatos sutrikimų patiria socialinius ir ekonominius sunkumus. Pavyzdžiui, jiems sudėtinga dirbti ir gauti pajamas, palaikyti artimus santykius su kitais žmonėmis, visavertiškai dalyvauti socialiniame gyvenime.¹⁰⁵

Prokuroras ar tyrėjas negali ir neprivalo nuspręsti, ar nukentėjusysis turi psichosocialinę negalią, ar jos neturi, nes:

- ◆ psichosocialinė negalia yra viena iš nematomų negalios formų;
- ◆ net jeigu asmuo elgiasi ekscentriškai, nelogiškai, itin emociingai, kitaip neįprastai ar nesuprantamai, tai nebūtinai gali būti nulemta psichikos sveikatos sutrikimų;
- ◆ egzistuoja daugybė galimų psichikos sutrikimų ir jų simptomų, kurie gali skirtingai pasireikšti skirtingiems asmenims dėl jų individualių savybių, aplinkybių ar išgyvenimų.

¹⁰³ OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, „Hate Crime against People with Disabilities“, 2016, <http://www.osce.org/odihr/hate-crime-against-people-with-disabilities?download=true>

¹⁰⁴ Eglė Šumskienė, Disability Hate Crime: The Overlooked Consequence of the Deinstitutionalization of Care“, *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, Nr. 15, 2017.

¹⁰⁵ Sąvoka „psichosocialinę negalią turintys asmenys“ apima ne tik žmones, turinčius Neįgalumo ir nedarbingumo nustatymo tarnybos nustatytą „psichikos negalią“, bet ir tuos asmenis, kurie turi diagnozuotų psichikos sutrikimų ar tiesiog psichikos sveikatos problemų, trukdančių jiems veiksmingai dalyvauti socialiniame gyvenime.

Tapus nusikaltimo auka, net ir psichikos sveikatos sutrikimų anksčiau nepatyrusiam asmeniui dėl traumuojančios patirties gali smarkiai pasireikšti nerimas, panika, baimė, siaubas, pyktis, neapykanta ir kitos intensyvios emocijos, sutrikti mąstymas, atmintis, orientacija. Tai – **distreso būseną**. Jeigu stresas yra įprasta fiziologinė – psichologinė reakcija į iššūkius, tai distresas yra žalingas, įprastas žmogaus psichikos galimybes susitaikyti su situacija viršijantis stresas. Distreso apraiškos (pvz., psichozė, panikos priepuolis, haliucinacijos) gali būti susiję su psichikos sutrikimu, tačiau jas gali lemti ir kiti veiksniai, tokie kaip apsvaigimas nuo narkotinių medžiagų arba reakcija į traumuojančią įvykį.

Tyrėjas ar prokuroras gali pastebėti distreso ženklus iš nukentėjusiųjų elgesio:

- ◇ smarkiai sutrikę ar išsiblaškę;
- ◇ nenuosekliai kalba, pastebimas mąstymo nenuoseklumas ir nelogiškumas;
- ◇ elgiasi ne pagal situaciją, pvz., juokiasi pasakodami apie patirtą smurtą;
- ◇ pernelyg susijaudinę, pakylėti ar agresyvūs;
- ◇ apsiblausę, vengiantys kontakto;
- ◇ nenustygstantys, sunerimę ir nervingi;
- ◇ nuolat kartoja tuos pačius žodžius ar veiksmus;
- ◇ nepriima išorinės informacijos;
- ◇ aiškiai reaguoja į kažką, ko kiti žmonės negali matyti ar girdėti.

Pastebėjus šiuos požymius, svarbiausia paklausti nukentėjusiojo apie jo ar jos asmeninį patyrimą ir poreikius, pavyzdžiui:

- ◆ *Atrodo, kad jūs blogai jaučiatės. Galbūt galite pasakyti, kas vyksta?*
- ◆ *Atrodo, kad jūs jaučiate stiprius ir sunkius jausmus. Kas galėtų padėti jums jaustis ramiau?*
- ◆ *Jūs atrodote pasimetę, sutrikę. Ar jums kažkas dabar kelia didelį nerimą ar sunkumą? Ar aš galiu kuo padėti?*
- ◆ *Ar norėtumėte pasakyti, kaip šiuo metu jaučiatės?*

Žmonės, esantys distreso būsenoje, paprastai geriausiai žino, kas jiems gali padėti, o kas – trukdyti. Tačiau gali būti, kad žmogus tuo metu negali atsakyti, kokios aplinkybės šiuo metu jam ar jai gali būti palenkinančios, o kokios – apsunkinančios savijautą.

Klausdami nukentėjusiojo apie jo ar jos psichikos sveikatą, sudarykite asmeniui galimybę neatskleisti šių duomenų. Asmuo gali nenorėti teikti šios informacijos dėl visuomenėje įsitvirtinusių neigiamų išankstinių nuostatų apie psichikos sutrikimus turinčius asmenis. Asmuo nesijaus turintis meluoti apie savo psichikos sveikatos būklę, jei pasakysite: *Aš turiu paklausti, ar jūs dabar patiriate psichikos sutrikimus arba pablogėjusią psichikos būseną. Jeigu norite man pasakyti apie tai, sakykite „taip“, jeigu nenorite apie tai man sakyti, sakykite „nekomentuosiu“*. Asmuo dažniausiai suteiks informaciją apie savo psichikos sveikatos sutrikimus, jų pobūdį, jeigu jausis saugiai ir bus užtikrintas, kad dėl to nepatirs neigiamų nuostatų ir diskriminacijos.

Jeigu nukentėjusysis negali ar nenori kalbėti apie savo būseną ir asmeninį patyrimą, galima prašyti jo ar jos sutikimo pasikalbėti su artimaisiais, globėjais arba sveikatos ar socialinės priežiūros specialistais. Apie nukentėjusiojo sutikimą reikėtų nurodyti procesinio veiksmo protokole. Tačiau bendraudami apie nukentėjusįjį su kitais asmenimis, jų teikiamą informaciją įvertinkite kritiškai. Artimieji ar specialistai gali turėti savo interesų ir atitinkamai apibūdinti asmenį bei jo ar jos gebėjimus dalyvauti procese, duoti patikimus parodymus. Pavyzdžiui, nenorėdami skirti laiko ir resursų pagalbai, gali pasakyti, kad nukentėjusiajam tokia pagalba nereikalinga.

Visais atvejais stenkitės sukurti pasitikėjimu grįstą kontaktą su psichosocialinę negalią galimai turinčiu asmeniu.

Rekomendacijos bendravimui su psichosocialinę negalią turinčiais asmenimis

- ◆ Kalbėkite ramiu balso tonu.
- ◆ Venkite profesinio žargono, kalbėkite paprastai, trumpais sakiniais.
- ◆ Išlaikykite natūralų akių kontaktą, bet pajutę, kad asmuo to nenori ar vengia – atsižvelkite į tai.
- ◆ Duokite tiek laiko atsakyti į klausimus, kiek asmeniui reikia. Jeigu reikia – pakartokite klausimus.
- ◆ Paaiškinkite, kas vyksta dabar, koks yra to tikslas, kokie veiksmai laukia artimiausiu metu ir koks nukentėjusiojo dalyvavimas yra numatytas.

- ◆ Apklauso metu, ypač kalbantis apie nusikaltimą, užduokite klausimus po vieną, vadovaudamiesi logine ir laiko seka:

Kas nutiko pirmiausia?

Kas nutiko po to?

Koks buvo paskutinis dalykas, kurį prisimenate?

- ◆ Jeigu kitus procesinius veiksmus su nukentėjusiuoju turi atlikti kitas pareigūnas, palydėkite nukentėjusįjį, pirmą kartą susitikite trise.
- ◆ Jeigu kartu su nukentėjusiuoju dalyvauja jo šeimos narys, giminaitis, socialinis darbuotojas ar kitas specialistas, nedarykite prielaidų, kad nukentėjusysis negali savarankiškai priimti sprendimų ar suteikti patikimos informacijos. Priimkite paties nukentėjusiojo teikiamus faktus ar informaciją.
- ◆ Priimkite žmogaus distreso būseną nevertindami pagal diagnozes, bet bandydami kuo geriau šį žmogų suprasti.

Įprastai šios išorinės aplinkybės neigiamai gali paveikti nukentėjusiojo, esančio distreso būsenoje, savijautą ir gebėjimą duoti parodymus ar kitaip bendradarbiauti su teisėsaugos pareigūnais:

- ◇ triukšmas;
- ◇ pertraukinėjimai;
- ◇ neįprasta aplinka;
- ◇ per daug žmonių ar pokalbių;
- ◇ ryški šviesa, stiprūs garsai ir pan.;
- ◇ per daug sudėtingos informacijos vienu metu;
- ◇ prašymas susikaupus ką nors daryti – skaityti, rašyti ar kalbėti (ypač ilgą laiką);
- ◇ ilga procesinių veiksmų – apklausų, teismo posėdžių – trukmė;
- ◇ nežinomos ir nesuprantamos taisyklės, procedūros;
- ◇ technologijų naudojimas apklausose (gali sukelti įtarimus);
- ◇ pareigūno pasikeitimas procese;
- ◇ tardymas;
- ◇ jausmas, kad jo nesupranta ar netiki;

- ◇ kontrolės jausmo praradimas, negalėjimas priimti asmeninių sprendimų (pavyzdžiui, prireikus padaryti pertrauką, atsigerti);
- ◇ skubinimas, pakankamo laiko nesuteikimas;
- ◇ staigūs netikėti pasikeitimai;
- ◇ nerimas, kad bus paviešinta asmeninė psichikos sutrikimų istorija.

Šias aplinkybes verta turėti mintyje viso teisinio proceso metu ir pasitikrinti, ar jos neveikia asmens būsenos.

Ką turėtų daryti pareigūnas, įvertinęs, kad asmeniui galimai yra reikalinga psichikos sveikatos priežiūros specialistų pagalba?

- ◆ Tokia pagalba gali būti pasiūlyta, visų pirma, paklausiant, kokia yra asmeninė žmogaus patirtis, kokie pagalbos būdai jam ar jai gali atrodyti reikalingi. Ne pirmą kartą distreso būsenoje esantis asmuo gali turėti tęstinę pagalbą teikiančius specialistus, su kuriais jis pats gali susisiekti.
- ◆ Galima padėti asmeniui nuspręsti, kas konkrečiu atveju labiausiai padėtų, suteikti ryšio priemones, padėti nuvykti pas specialistus ar palydėti.
- ◆ Jeigu asmuo neturi užmegztų ryšių su specialistais, galima padėti asmeniui kreiptis į pagal gyvenamąją vietą jai ar jam priklausančių psichikos sveikatos centrą, kuris paprastai aptarnauja įprastomis darbo valandomis. Esant sunkiai situacijai ne darbo metu – vėlyvą vakarą, savaitgalį – galima specialistų pagalbą ieškoti psichiatrijos ligoninėje.
- ◆ Įsivaizdavimas, kad tokiose situacijose galima kviesti tik greitąją medicinos pagalbą, yra stereotipinis, tačiau neretai neatitinkantis realių asmens poreikių. Bet kuriuo atveju, greitoji medicininė pagalba yra kraštutinė priemonė, kuomet asmuo yra itin stipriai sutrikęs, neįmanoma su juo surasti kontakto, pastebima savižudybės rizika.
- ◆ Jeigu asmuo kelia grėsmę savo arba aplinkinių gyvybei ar sveikatai – yra priverstinio hospitalizavimo galimybė. Asmuo be teismo leidimo gali būti priverstinai hospitalizuotas ir gydomas psichiatrijos įstaigoje ne ilgiau kaip dvi paras, vėliau – tik teismo leidimu.¹⁰⁶ Svarbu šia galimybe nepiktnaudžiauti ir visais kitais atvejais asmeniui padėti susisiekti su psichikos sveikatos

106 Psichikos sveikatos priežiūros įstatymas, 1995 m. birželio 6 d., Nr. I-924. Valstybės žinios, 1995, Nr. 53-1290, 27-28 str.

centro ar kitais specialistais, iš kurių žmogus iki tol yra gavęs tęstinę pagalbą.

Distreso būseną gali trukdyti duoti patikimus parodymus ar kitaip dalyvauti baudžiamajame procese. Tačiau sugebėjimas pateikti patikimą informaciją nebūtinai yra nesuderinamas su distresu. Pavyzdžiui, žmogus, gali nuosekliai suteikti informaciją, nors jo ar jos emocinės išraiškos itin stiprios, jis ar ji atsako ne iš karto, kalba ir apie kitus su apklausa nesusijusius dalykus, rauda ir vaikšto po kambarį. Kitu atveju žmogus iš pažiūros gali atrodyti visiškai ramus, tačiau jo pasakojimas nerišlus, pateikiami faktai prasilenkia su realybe. Tikėtina, kad ir vienu, ir kitu atveju žmogus patiria distresą. Todėl svarbu įvertinti asmens gebėjimą suteikti informaciją, nepaisant jo būsenos konkrečiu momentu: ar nukentėjusysis suvokia klausimus ir į juos atsako, ar nukentėjusiojo parodymai yra tikėtini ir nuoseklūs. Pavyzdžiui, galima užvesti pokalbį neutralia tema ir taip patikrinti asmens gebėjimą dalyvauti pokalbyje.

Kadangi psichikos sveikata nėra statiška, asmenų, patiriančių distresą, būsenos gali keistis. Yra dienų, kai jie nepatiria jokių psichikos sunkumų, o būna dienų, kai būseną yra itin prasta. Todėl esant stipriam distresui, kai žmogus negali aiškiai mąstyti, žodžiai pinasi, emocijos itin stipriai išreikštos, verta apsvarstyti parodymų davimo laiką, jį atidėti ir duoti laiko asmeniui nusiraminti arba gauti reikiamą psichologinę ar psichiatrines pagalbą. Tam gali užtekti dienos, o gali prireikti ir ilgesnio laikotarpio.

Ne vėliau kaip pirmosios apklausos metu turi būti atliktas Nukentėjusio specialią apsaugos poreikių vertinimas ir parinktos taikytinos specialios apsaugos priemonės (plačiau žr. skyrių „*Nukentėjusiųjų apsauga nuo baudžiamojo proceso sukeltos antrinės viktimizacijos*“). Asmenims, turintiems psichosocialinę negalią, gali būti aktualios šios priemonės:

- ◆ lydinčio asmens dalyvavimas;
- ◆ to paties pareigūno atliekama pakartotinė apklausa;
- ◆ atstovo pagal įstatymą dalyvavimas asmenims, kuriems nustatytas neveiknumas tam tikroje srityje, ribotas veiknumas ar kai asmuo dėl negalios negali tinkamai pasinaudoti savo teisėmis;
- ◆ apklausa garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis;
- ◆ apklausos metu daromas vaizdo ir garso įrašas;
- ◆ specialistų (psichologo, socialinio darbuotojo) dalyvavimas apklausoje.

Apibendrinimas

Asmenys gali patirti įvairius psichikos sveikatos sunkumus ar psichikos sutrikimų simptomus, nepriklausomai nuo to, ar jie turi psichiatrines diagnozes, ar ne. Pasiteiraukite nukentėjusiojo apie savijautą, kas jam ar jai gali padėti nusiraminti ir geriau pasijusti. Venkite diagnozuoti.

Žmogus gali patirti ypatingai intensyvias emocijas, gali būti sutrikęs jo ar jos mąstymas, atmintis, orientacija. Tai – distreso būseną. Distresas yra įprastas žmogaus psichikos galimybes susitaikyti su situacija viršijantis stresas. Distreso būseną yra kintanti. Būna dienų, kai asmenys nepatiria jokių psichikos sunkumų, o būna dienų, kai jų būseną yra itin prasta. Todėl asmuo, negalintis duoti parodymų vieną dieną, gali gebėti juos pateikti kitą dieną.

Distreso būseną savaime nereiškia, kad ją patiriantis asmuo negali suteikti patikimos informacijos. Todėl kiekvienu atveju įvertinkite asmens gebėjimą suteikti informaciją: ar nukentėjusysis suvokia klausimus ir į juos atsako, ar nukentėjusiojo parodymai yra tikėtini ir nuoseklūs.

Pasistenkite pastebėti, kokie išoriniai veiksniai gerina ar blogina nukentėjusiojo būklę. Įvertinkite, ar šie veiksniai (triukšmas, neįprasta aplinka ir pan.) konkrečiu metu daro poveikį gebėjimui atsiminti, koncentruotai pateikti patikimą informaciją, ją patvirtinti, išreikšti savo valią, bendrauti. Pagal galimybes pašalinkite asmenį trikdančius veiksnius.

Apie psichosocialinę negalią turintį nukentėjusįjį su jo artimaisiais arba sveikatos ar socialinės priežiūros specialistais kalbėkitės tik gavę nukentėjusiojo sutikimą. Tačiau trečiųjų šalių pateikiamos informacijos objektyvumas turi būti pasvertas ir įvertintas.

Jei matote, kad asmeniui galimai reikalinga profesionali medikų pagalba – pasiteiraukite, su kokiais specialistais jis ar ji bendrauja, padėkite su jais susisiekti.

Jei asmuo yra itin stipriai sutrikęs ar agresyvus, neįmanoma surasti kontakto, pastebima savižudybės rizika – kvieskite greitąją medicinos pagalbą.

Bendravimas su intelekto sutrikimų turinčiais nukentėjusiais

Intelektu sutrikimas apibūdinamas kaip protinių gebėjimų nukrypimas nuo įprastos normos. Toks sutrikimas sukelia elgesio, emocijų bei socialinio prisitaikymo problemų. Intelektu sutrikimas pasireiškia įgimtu negrįžtamam asmens pažintinės veiklos pažeidimu, sutrikusiu valios bei emocijų išsivystymu ir dažnai pasitaikančiomis fizinės negalios formomis – daliniu paralyžiumi, epilepsija, regos bei klausos sutrikimais.

Intelektu sutrikimai Lietuvoje yra skirstomi į tris lygius:¹⁰⁷

- ◆ nežymus intelekto sutrikimas (IQ 50-69);
- ◆ vidutinis intelekto sutrikimas (IQ 35- 49);
- ◆ žymus bei labai žymus intelekto sutrikimas (IQ 20-34 ir žemesnis).

Bendraujant su asmenimis, turinčiais intelekto sutrikimų, rekomenduojama vadovautis ne asmens medicinine diagnoze, bet kiekvienu atveju atsižvelgti į jo ar jos poreikius, bendravimo stilių, būdus ir galimybes. Svarbu nesivadovauti stereotipiniu požiūriu, elgtis pagarbiai ir tikėti kiekvieno žmogaus potencialiu gebėjimu bendrauti ir bendradarbiauti, nepaisant sveikatos sutrikimų.

Daugelis žmonių, turinčių intelekto sutrikimų, gali dirbti, mokytis, visai savarankiškai ar su pagalba gyventi ir tvarkyti buitines reikalus, dalyvauti visuomenės gyvenime. Pagrindinis sutrikimo bruožas – sutrikęs gebėjimas abstrakčiai mąstyti, būti savikritišku, valdyti savo potraukius ar impulsus. Žmonės, turintys šį sutrikimą, dažnai lengvai pasiduoda kitų įtakai, jais gali būti lengva manipuliuoti, juos įtikinti, jiems gali būti reikalinga kitų žmonių pagalba priimant įvairius gyvenimiškus sprendimus. Asmenys, turintys intelekto sutrikimų, iš esmės sugeba užsiimti veikla, reikalaujančia daugiau praktinių įgūdžių, paprastai jie dirba mažai kvalifikuotą ar nekvalifikuotą darbą. Dėl šių priežasčių jų socialinė-ekonominė padėtis dažnai būna žema. Dėl nekritiško pasitikėjimo aplinkiniais jie yra labiau pažeidžiami ir gali tapti įvairių nusikaltimų – vagysčių, fizinio smurto, prekybos žmonėmis – aukomis. Taip pat ir vyrai, ir moterys neretai tampa seksualinio išnaudojimo, pornografijos, pedofilijos bei įvairių patyčių aukomis.

Nepaisant patiriamų sunkumų, asmenys, turintys intelekto sutrikimų,

turi visas tas pačias pagrindines žmogaus teises, kaip ir žmonės, neturintys negalios ar sveikatos sutrikimų.¹⁰⁸

Bendraudami su intelekto sutrikimų turinčiais asmenimis, žmonės kartais jaučiasi nepatogiai. Tai nutinka dažniausiai tais atvejais, kuomet iki tol žmogui nebuvo tekę bendrauti su asmeniu, turinčiu panašių sutrikimų. Tokiais atvejais yra svarbu prisiminti, kad kiekvienas iš mūsų esame skirtingi, individualūs ir unikalūs, tačiau tie mūsų skirtumai neturi užkirsti kelio žmogiškam bendravimui ir abipusei pagarbai.

Rekomendacijos bendravimui su intelekto sutrikimų turinčiais nukentėjusiais¹⁰⁹

- ◆ Jei reikia nustatyti žmogaus tapatybę, galima jo ar jos paklausti, ar savo viršutinių drabužių vidinėje kišenėje turi kortelę su užrašytu vardu, pavarde, gimimo metais ir kontaktinio asmens telefono numeriu – ši praktika jau pradėta taikyti ir Lietuvoje.
- ◆ Paaiškinkite, kodėl susitikote, kad jūsų tikslas – padėti, todėl norite sužinoti, kas nutiko.
- ◆ Žmonėms, turintiems žymesnių intelekto sutrikimų, gali reikėti kito artimo ir juos gerai pažįstančio asmens pagalbos tiek priimant sprendimus, tiek bendraujant su kitais žmonėmis, ypač nepažįstamais.
- ◆ Bendraukite visų pirma su pačiu nukentėjusiuoju, ne tik su jo ar jos atstovu pagal įstatymą. Bendravimas tik su atstovu paneigia kiekvieno asmens teisę būti išgirstam. Apklausų vykdymui rekomenduotina pasitelkti specialistų, pvz., psichologų pagalbą.
- ◆ Išlikite savimi, būkite pagarbūs ir atidūs.
- ◆ Venkite globėjyško požiūrio ir nekalbėkite su suaugusiu žmogumi lyg su mažu vaiku. Prieš padėdami ilgesnį pokalbį, pasiteiraukite, ar asmeniui bus reikalinga kito žmogaus, gerai pažįstančio šį asmenį, pagalba.
- ◆ Leiskite nukentėjusiajam kalbėti ir pajusti, kad juo ar ja yra pasitikima, tikima.

108 JT Neįgaliųjų teisių konvencija, *Valstybės žinios*, 2010, Nr. 71-3561.

109 *Your Guide to Communicating with People with a Learning Disability*, Mencap, 2008, https://www.mencap.org.uk/sites/default/files/2016-12/Communicating%20with%20people_updated%20%281%29.pdf; *Communicating with People with Learning Disabilities: Information for Staff*, National Ambulance Mental Health Group NHS, 2014.

- ◆ Kalbėkite paprastai, nenaudokite perkeltinių frazių.
- ◆ Naudokite trumpus sakinius, neužduokite ilgų klausimų.
- ◆ Užduokite atvirus klausimus:

Kas nutiko?

O kas dar nutiko po to?

Kur tai įvyko?

Kas dar dalyvavo?

Ką jūs ten matėte?

Ko norėjo tie žmonės?

Kuo galiu jums padėti?

Kaip dabar jaučiatės?

Kur dabar norėtumėte vykti?

Jei matote, kad nukentėjusįjį trikdo kreipinys „jūs“ (jis ar ji nesupranta, kad kalbama ne apie kelis asmenis), pereikite prie „tu“.

- ◆ Uždavę klausimą palaukite, kol bus atsakyta, per greitai neskaitinkite žmogaus kalbėti. Nekartokite klausimo iš karto kelis kartus. Klausimą gali reikėti perfrazuoti, bet ne per greitai, – tik įvertinus, jog žmogus tikrai nesuprato.
- ◆ Kalbėkite tokiu tempu, koks priimtinas pačiam asmeniui. Pavyzdžiui, jei pastebite, kad žmogus ima nerimauti, dairytis, jį apima panika, pagreitėja kvėpavimas ir panašiai, gali būti, kad kalbate per greitai ir reikia sulėtinti tempą.
- ◆ Staigiai nekeiskite temos.
- ◆ Darykite reguliarias pertraukėles, ypač jei matote, kad žmogus nebeišlaiko dėmesio ties aptariama tema, bando pakeisti pokalbio temą ar kitaip pasišalinti iš esamos situacijos.
- ◆ Atkreipkite dėmesį, ar žmogus turi kokį nors jam svarbų daiktą (nuotrauką, knygą, žaislą, virvelę, popierėlį ar pan.), kurio nepaleidžia iš rankų. Jokių būdu neliepkite šio daikto padėti į šalį – tai gali būti žmogui labai artimas daiktas, kuris padeda jam išlikti ramiam sudėtingose situacijose.
- ◆ Jei žmogus vengia akių kontakto, tai verčia jį ar ją jaustis nejaukiai ar nepatogiai, gerbkite šį pasirinkimą ir nemėginkite užmegzti kontakto dirbtinai.

- ◆ Gerbkite žmogaus asmeninę erdvę ir venkite fizinio kontakto, ypač jei žmogus pirmas jo neinicijuoja ar vengia. Jeigu yra reikalingas fizinis kontaktas, pirmiausia būtina žmogų perspėti, paaiškinti, kodėl tai yra neišvengiama, ir užsitikrinti, kad žmogus tam neprieštarauja.

Alternatyvių komunikacijos priemonių naudojimas

Vien tai, kad žmogus negeba arba jam yra sudėtinga išreikšti mintis žodžiais, dar tikrai nereiškia, kad jis ar ji visai negali bendrauti. Asmenys, turintys intelekto sutrikimų ir negebantys kalbėti, gali save išreikšti kitais būdais – elgesiu, veido išraiškomis, gestais ar laikysena. Bendraujant gali būti poreikis naudoti alternatyvios komunikacijos priemones, pvz., piktogramas, nuotraukas, piešinius, kūno kalbą, veido išraiškas, gestus.

Galima turėti pasiruoštą atspausdintų standartinių piktogramų ar paveikslėlių, atvaizduojančių atsakymų į dažniausiai užduodamus esminius klausimus variantus. Pavyzdžiui, jei klausimas yra „kiek žmonių tave užpuolė?“, galima žmogui parodyti paveikslėlį, kuriame atvaizduotas vieno žmogaus silueta, o šalia – kitą paveikslėlį, kuriame pavaizduoti keli siluetai, t. y. grupė žmonių; tuomet paprašyti, kad asmuo parodytų pirštu pasirinktą atsakymo variantą. Kitu atveju tai galėtų būti klausimas „ar tai buvo vyras, ar moteris?“. Tokiam klausimui vėlgi galima pasitelkti atitinkamus paveikslėlius ar simbolius ir prašyti žmogaus parodyti savo atsakymą į klausimą. Žinoma, tai yra labai paprasti pavyzdžiai, tačiau šie metodai gali būti pritaikyti ir sudėtingesnėms apklausoms atlikti, priklausomai nuo kiekvieno apklausiamojo asmens individualių gebėjimų ir atsižvelgiant į jo ar jos poreikius.

Rašytinės informacijos pateikimas

Gali būti, kad intelekto sutrikimų turintis žmogus nemoka arba minimaliai moka skaityti ir rašyti, turi sunkumų skaičiuojant. Patartina rašytinę informaciją pateikti parengtą didesniu šriftu, paprastais trumpais sakiniais, vengiant techninių frazių, specializuotos kalbos. Idealiu atveju rašytinis tekstas turėtų būti parengtas „lengvai skaitoma kalba“ (*angl. Easy-to-Read Format¹¹⁰*), vadovaujantis tarptautiniais standartais ir gerųjų praktikų pavyzdžiais.¹¹¹ Visą rašytinę informaciją, nors ir pateiktą lengvai

110 *Making Written Information Easier to understand for People with Learning Disabilities*, Department of Health, 2010, <http://web.archive.nationalarchives.gov.uk/20130703133435/http://odi.dwp.gov.uk/docs/iod/easy-read-guidance.pdf>

111 *Your Guide to Communicating with People with a Learning Disability*, Mencap, 2008, https://www.mencap.org.uk/sites/default/files/2016-12/Communicating%20with%20people_updated%20%281%29.pdf

skaitoma kalba, būtina žmogui paaiškinti ir žodžiu, prirėikus – perfrazuoti sakinius, paprašyti, kad žmogus pakartotų, papasakotų, paaiškintų, kas jam ar jai ką tik buvo pasakyta. Tai leis užtikrinti, kad nukentėjusysis tikrai viską suprato.

Apibendrinimas

Bendraujant su asmenimis, turinčiais intelekto sutrikimų, svarbu kiekvienu atveju atsižvelgti į asmens poreikius, bendravimo stilių, būdus ir galimybes.

Žmonėms, turintiems žymesnių intelekto sutrikimų, gali reikėti kito arimo ir juos gerai pažįstančio asmens pagalbos tiek priimant sprendimus, tiek bendraujant su kitais žmonėmis, ypač nepažįstamais. Tačiau bendravimas turi vykti visų pirma su pačiu nukentėjusiuoju, ne tik su jo ar jos atstovu pagal įstatymą.

Bendraujant su intelekto negalią turinčiu nukentėjusiuoju svarbus dėmesingumas, leidžiantis pastebėti būsenos pokyčius, nerimą, nuovargį ir pan. Kalbėti reikėtų ramiai, trumpais sakiniais, suteikiant pakankamai laiko informacijai suprasti ir atsakyti. Jei nukentėjusiajam sunku išreikšti mintis žodžiais, galima naudoti alternatyvios komunikacijos priemones – piktogramas, nuotraukas, piešinius, kūno kalbą, veido išraiškas, gestus.

BENDRAVIMAS SU NUKENTĖJUSIAISIAIS NUO PREKYBOS ŽMONĖMIS

Prekybos žmonėmis auka yra asmuo, kurio atžvilgiu buvo padaryta prekybos žmonėmis nusikalstama veika, neatsižvelgiant į šio asmens norą būti oficialiai pripažintam nukentėjusiuoju ar tokio pripažinimo momentą.¹¹²

Prekybai žmonėmis priskiriamos šios nusikalstamos veikos: prekyba žmonėmis (BK 147 str.), išnaudojimas priverstiniam darbui ar paslaugoms (BK 147¹ str.), naudojimas asmens priverstiniu darbu ar paslaugomis (147² str.), vaiko pirkimas arba pardavimas (BK 157 str.).¹¹³

Prekyba žmonėmis apima tris pagrindinius elementus:

- ◆ **Veiksma**, kuris buvo įvykdytas. Tai asmens pirkimas, pardavimas, kitoks perleidimas, verbavimas, gabenimas, laikymas nelaisvėje ir kt.
- ◆ **Būdas**, kuriais palenkiamas aukos valia. Tai gali būti fizinis smurtas, grasinimai, šantažas, apgaulė, pasinaudojimas žmogaus socialiniu, psichologiniu, fiziniu ar finansiniu pažeidžiamumu.
- ◆ **Tikslą**, dėl kurio vykdomas veiksmas. Tikslas gali būti žmogaus išnaudojimas vergijos ar panašiomis į vergiją sąlygomis, seksualinių paslaugų teikimui, prostitucijai, darbams, elgetavimui, nusikaltimų vykdymui, organų pašalinimui, priverstinei santuokai, surogatinei motinystei ar kt.

Plačiau apie prekybos žmonėmis nusikaltimus, šių nusikaltimų aukų požymius žr. *Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijas*.¹¹⁴

Teisėsaugos pareigūnams gali tekti susidurti su įvairias išnaudojimo formas patyrusiomis prekybos žmonėmis aukomis. Jas vienija tai, kad joms būdingas pažeidžiamumas – padėtis, kai žmogus neturi kito priimtino pasirinkimo, todėl priima prekeivio žmonėmis sąlygas. Pažeidžiamumą lemia viena ar kelios aplinkybės:

- ◇ sunki materialinė padėtis,

¹¹² Prekybos žmonėmis aukų nustatymo, ikiteisminio tyrimo ir tarpinstitucinio bendradarbiavimo rekomendacijos, patvirtintos Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro, Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro ir Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2015 m. gruodžio 17 d. įsakymu Nr. I-327/1V-1015/A1-758, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/801bbb20ad5311e5b12fb7dc920ee2c>

¹¹³ Ten pat.

¹¹⁴ Ten pat.

- ◇ mažametystė ar nepilnametystė,
- ◇ jaunystė (pagal Jaunimo politikos pagrindų įstatymą jaunas žmogus – tai asmuo iki 29 metų),
- ◇ įvairūs psichikos ir elgesio sutrikimai,
- ◇ menkas išsilavinimas,
- ◇ socialinių įgūdžių stoka,
- ◇ įvairios priklausomybės (pvz., narkotikams, alkoholiui),
- ◇ buvimas šalyje nelegaliai ir kt.

Prekybos žmonėmis aukų ypatumai. Prekybos žmonėmis aukos dažnai būna sutrikusios, niekuo nepasitiki, laukia apgaulės. Jos išgyvena stiprų nesaugumo jausmą, kuris tarsi užblokuoja adekvatų tikrovės suvokimą.

Laura, 19 m.: „*Labai nenorėjau niekam pasakoti apie tai, ką teko patirti Birmingeme. Mūsų šeimininkas nuolat tvirtino, kad jeigu skųsimės, mus pačias uždarys, nes buvome pažeidę kokius tai migracijos įstatymus. Nekenčiu jo, bet gal jis teisis?*“.

Jurij, 45 m.: „*Kai atvykome į Lietuvą, iš mūsų tuoj paėmė pasus, dar nepradėjus dirbti, liepė pasirašyti, kad savo noru išėjome iš darbo. Nieko nesupratau, ką man sakė, bet bijojau supykdyti, viską pasirašiau. Žinojau, kad jei mus tikrins pareigūnai, turiu užtikrintai meluoti, nesukelti įtarimų*“.

Dažnai būtent pareigūnai yra tie asmenys, kurie pirmi bendrauja su auka. Todėl jiems tenka labai svarbus uždavinys – sukurti pasitikėjimo santykį, leidžiantį nukentėjusiam asmeniui išsikalbėti, išreikšti emocijas, gauti pagrindinę informaciją. Kad būtų galima pasirinkti tinkamus elgesio būdus, svarbu suprasti galimas prekybos žmonėmis aukų reakcijas ir jų priežastis.

- ◇ **Intensyvios emocijos ar jų nebuvimas.** Kartais pirminės prekybos žmonėmis aukų emocijos yra labai stiprios arba, atvirkščiai, jų tarsi „nėra“ ir asmuo lyg atsiriboja stora siena. Tokios būsenos paprastai yra ilgalaikės traumos pasekmė.
- ◇ **Priešiškas nusiteikimas pareigūnų atžvilgiu.** Prekybos žmonėmis aukos ne visada nori bendradarbiauti su teisės sauga ar jaučia dėkingumą išnaudojimą sustabdžiusiems pareigūnams. Neretai pareigūnams tenka susidurti su netikėtu aukų pykčiu, kuris slepia bejėgiškumą ir baimę. Tokiais atvejais svarbu neatsakyti tuo pačiu, neįsitraukti į „kovą“. Nukentėjusiųjų negatyvūs jausmai, pyktis, nuoskaudos

dažniausiai neturi nieko bendra su pareigūnais, o yra skirti išnaudotojams, anksčiau nepadėjusioms tarnyboms. Taigi, tokiais atvejais emocijos tiesiog išreiškiamos ne tam asmeniui, kuris jas sukėlė.

- ◇ **Išmokyti versijų pateikimas, nepasitikėjimas teisės sauga.** Prekeiviai žmonėmis daug pastangų įdeda ruošdami savo aukas būsimiems susitikimams su teisės sauga ar socialinėmis tarnybomis, verčia jas laikytis neteisingų versijų, priešingu atveju grąsindami susidorojimu, kompromituojančių detalių paviešimu. Tokiam psichologiniam smurtui yra naudojami ir pasakojimai apie „kišeninius policininkus“, „savus prokurorus“. Aukoms neretai yra demonstruojami tokių „draugysčių“ įrodymai.
- ◇ **Gėdos ir kaltės jausmai.** Dažnai prekybos žmonėmis aukos, ypač vyrai, išgyvena stiprų gėdos jausmą – kad pakliuvo į tokią situaciją, kad teko patirti tam tikrus dalykus (atidavė savo asmeninius dokumentus, buvo terorizuojami, mušami, patyrė seksualinę prievartą, buvo priversti smurtauti prieš kitus, daryti nusikaltimus ir pan.). Gėdą sukelia ir mintys apie tai, ką pasakys artimieji, draugai, kaimynai, sužinoję, kad asmuo pateko į tokią „gėdingą“ situaciją. Su gėda yra susijęs ir kitas negatyvus jausmas – kaltė. Neretai aukos, net to garsiai nepripažindamos, kaltina save, kad atkreipė į save prekeivių žmonėmis, išnaudotojų dėmesį, kad nesugebėjo tinkamai pasipriešinti, kad sutiko su nusikaltėlių reikalavimais ir taisyklėmis.

Darius, 26 m.: „*Niekas nesupranta, kodėl aš kaltinsiu save iki gyvenimo galo, kad patikėjau tais kaimynų draugais dėl gero darbo Anglijoje. Nu koks aš kvailys buvau – kaip aš pasižiūrėsiu savo vaikams į akis, savo žmonai, ką aš jiems pasakysiu – tėtukas išvažiavo statyti namų, o tapo parduotuvių vagimi? Niekas manimi nepatikės, ir nėr čia apie ką daugiau kalbėti.*“

Žinant ir suprantant, kaip jaučiasi prekybos žmonėmis auka, kodėl ji vienaip ar kitaip reaguoja, reikėtų neįkyriai, nedarant spaudimo išlaikyti pakankamai artimą kontaktą, parodyti supratimą ir pagarbą. Tai paskatins nukentėjusįjį atsiverti ir bendradarbiauti.

Rekomendacijos bendravimui su prekybos žmonėmis aukomis

- ◆ Išlaikykite artimą, bet neįkyrų kontaktą.
- ◆ Leiskite asmeniui nurimti.

- ◆ Užtikrinkite, kad nukentėjęs asmuo jaustųsi saugiai.
- ◆ Parodykite, kad esate pasiruošę suteikti reikiamą paramą patys arba užtikrinti, kad ją suteiks profesionalūs medikai, psichologai, socialiniai darbuotojai ar nevyriausybinų organizacijų atstovai.
- ◆ Sąmoningai susilaikykite nuo aukos kaltinimo. Nėra tokių aukos veiksmų, būdo savybių, gyvenimo stiliaus, jau nekalbant apie išvaizdą ar aprangą, kurie galėtų pateisintų nusikaltėlių veiksmus. Neleiskite, kad jums įtaką darytų visuomenėje įsitvirtinę stereotipai apie „laisvo“ elgesio moteris ar merginas, kurioms patinka būti prostitutėmis, apie „vagies geną“ turinčius nepataisomus paauglius, apie tinginčius dirbti migrantus.
- ◆ Jei nukentėjęs asmuo save kaltina – patikinkite, kad jis ar ji padarė viską, ką buvo galima toje situacijoje padaryti, kad auka jis tapo susiklosčius nepalankioms aplinkybėms, o ne dėl savo „kvailių“ veiksmų.
- ◆ Nerodykite pykčio, susierzinimo, baimės, sutrikimo, pasibjaurėjimo arba, atvirksčiai, perdėtos užuojautos, familiarumo, bravūros.
- ◆ Apklauskos metu nesielkite su nukentėjusiuoju kaip su įtariamoju.
- ◆ Stenkitės nepakenkti, pavyzdžiui, primygtinai neklausinėkite prostitutcijai išnaudotos aukos apie sekso pirkėjų įgeidžius, seksualines praktikas.
- ◆ Susilaikykite nuo asmeninių vertinimų „tikiu-netikiu“, „taip būna-taip nebūna“, nes tai paskatins auką užsislėpti.
- ◆ Jokiais atvejais nedarykite užuominų apie „gudrų planą pasipelnyti“ ar „gal čia jūs bandote atkeršyti?“, nes taip bus sudarytos visos prielaidos antrinei viktimizacijai.

Atminkite: jūs bendraujate su asmeniu, kuris yra įsitikinęs, kad pasaulis yra priešiškas ir nori tik pakenkti!

Siekiant sėkmingo bendradarbiavimo, būtina užtikrinti šiuos svarbiausius prekybos žmonėmis aukų poreikius:

- ◆ **Konfidencialumas.** Nusikaltėliai dažnai manipuliuoja nukentėjusiu asmeniu, grasindami pavišinti apie jį jautrią, neretai ir neteisingą informaciją. Todėl pareigūnai turi griežtai laikytis konfidencialumo ir neatskleisti jokių duomenų apie šį asmenį

bei įvykio aplinkybes tretiesiems asmenims. Pagalbą teikiančioms organizacijoms nukentėjusiojo duomenys gali būti suteikti tik šio asmens (jei asmuo nepilnametis – jo ar jos atstovo pagal įstatymą) sutikimu.

- ◆ **Kontrolės jausmo grąžinimas.** Prekybos žmonėmis nusikaltimo specifika yra aukos sudaiktinimas, atėmimas galimybių valdyti situaciją, pavertimas bebalse priemone. Todėl svarbu suteikti jai ar jam galimybę kartu priimti tam tikrus sprendimus, pvz., dėl anonimiškumo taikymo ar kreipimosi į specializuotą pagalbą teikiančią organizaciją. Galimybė gauti informaciją apie tai, kaip toliau klostysis situacija, kokie procesiniai veiksmai bus atliekami, kur gauti pagalbą taip pat padeda nukentėjusiajam susigrąžinti prarastos gyvenimo kontrolės jausmą. Vertėtų nukentėjusiems asmenims aiškiai, glaustai paaiškinti tikėtiną ikiteisminio tyrimo eigą, įrodymų surinkimo svarbą, būtinybę dalyvauti apklausoje ir, kas ypač svarbu, – kaip elgtis, jei įtariamieji ar jų bendrininkai bandys daryti įtaką, paveikti nukentėjusiojo bendradarbiavimą su pareigūnais.
- ◆ **Specializuota pagalba.** Viena iš bendradarbiavimo išraiškų, labai svarbi aukai, yra jos nukreipimas paramai gauti į specializuotą pagalbos organizaciją. Tai suteikia aukai galimybę gauti socialines, sveikatos, švietimo, teisines, sielovados paslaugas. Rekomenduotina prieš apklausą susisiekti su pagalbą prekybos žmonėmis aukoms teikiančia organizacija ir pasiūlyti jos atstovui atvykti, kad galėtų tiesiogiai pasiūlyti pagalbą nukentėjusiam asmeniui. Šiuo metu pagalbą prekybos žmonėmis aukoms teikia *Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centras*, *Dingusių žmonių šeimų paramos centras*, *Tarp-tautinės migracijos organizacijos Vilniaus biuras* ir kt.
- ◆ **Apsauga nuo nusikalstamo poveikio.** Prekybos žmonėmis aukos, bendradarbiaujančios su teisėsauga, neretai sulaukia poveikio iš įtariamųjų ar jų bendrininkų. Kartais poveikis toks stiprus ir gąsdinantis, kad nukentėjusieji keičia savo paradymus, „užmiršta“ svarbias detales, pradeda slapstytis nuo pareigūnų ar specializuotų pagalbos organizacijų. Taigi labai svarbu turėti stiprų kontaktą su nukentėjusiuoju, kad į duris pasibeldus asmenims, reikalaujantiems „pakoreguoti“ paradymus, jis ar ji žinotų, jog būtų tiriančiu pareigūnu galima pasitikėti, kad asmuo nebus paliktas vienas. Deja, kol kas

nusikaltėliams apsisprendus daryti poveikį, jie beveik visada pasiekia savo tikslą – tai ypač matoma nepilnamečių bylose, kai susivieniję prekeiviai žmonėmis nesunkiai išgaudina jaunus, pažeidžiamus asmenis bei jų artimuosius. Poveikis vykdomas ne tik grasinimų forma, bet ir pateikiant pasiūlymą, „kurio negali atsisakyti“, t. y. siūlant ir sumokant tam tikras pinigų sumas. Dėl šių priešasčių svarbu rimtai apsvarstyti galimybę taikyti nukentėjusiam asmeniui anonimiškumą ar apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemones.

Bendraujant su prekybos žmonėmis auka reikėtų atsižvelgti ir į jos artimiausią aplinką, šeimą. Šie žmonės taip pat išgyvena visą spektrą sudėtingų jausmų. Tai ir aukos kaltinimas, pasmerkimas, ir savigrauža, kad neapsaugojo, „gėda prieš kaimynus ir bendradarbius“, desperatiškas tyrėjų persekiojimas „greičiau išvilkti tuos niekšus į dienos šviesą“ arba, atvirkščiai, jautrus nukentėjusiojo palaikymas, solidarizavimasis su jo išgyvenimais. Pareigūnams rekomenduotina bendradarbiauti su šia aplinka, ypač jeigu nukentėjusysis sugrįžta į ją gyventi po išnaudojimo. Pasibaigus teisiniams procesams, tai bus vienintelis nukentėjusį asmenį palaikantis socialinis tinklas, jo vartai į platesnę bendruomenę.

Apie tai, koks reikšmingas gali būti pareigūno vaidmuo grąžinant prekybos žmonėmis aukai tikėjimą savimi ir aplinkiniais geriausia liudija pačių aukų pasakojimai.

Angelė, 32 m.: „Pirmą kartą mane Olegas išvežė į tą viešnamį Ispanijoje dar visai jauną. Buvau jį įsimylėjusi, būčiau sekusi kad ir į pasaulio kraštą. Kaip verkiau, kai jis mane pardavė tam ispanui su randu! Maniau, mirsiu iš skausmo, bet išgyvenau, ten daug mūsų panelių tuo metu Ispanijos kurortuose klientus aptarnavo. Vienos buvo laisvos, kitos, kaip aš, per jėgą ten laikomos, ryte mus surinkdavo ir užrakindavo. Vėliau apsipratau, bet pradėjau gerti, pirma mintis prabudus būdavo – kur mano butelis. Po pusės metų paleido, Olegas pats mane susirado, rankas kojas bučiavo, atsiprašinėjo. Dar du kartus važiauvau, į Belgiją ir Italiją, ai man tas pats, vis tiek gyventi nenorėjau, niekas neįdomu. Italijoje labai sumušė klientas, nuplėšė pusę plaukų, nosį sulaužė, ilgai gydžiausi.

Kai grįžau į Vilnių, susirado tas mentas mane. Aš taip galvojau, kad jis mentas, o jis buvo kitoks. Kalbino prieš Olegą duoti parodymus. Žodžiu, čia ilga istorija. Nenorėjau nė girdėti, žinau, kaip tokie dalykai baigiasi, ačiū, ne vakar gimusi. Tai tiek jis man ramybės nedavė, ir gydytis vežė, ir tą organizaciją surado, sako, Angele, tu turi gyventi. Įsivaizduojat? Ant manęs klientai myždavo, o jis sako, tu jauna, turi

gyventi. Po teismo nebemačiau jo daugiau, lygtai pensijoje .. Gerai, kad jis tada mane susirado...”

Apibendrinimas

Prekybos žmonėmis aukoms dažnai būdingos intensyvios emocijos ar emocijų nebuvimas, priešiškas nusiteikimas pareigūnų atžvilgiu, nepasitikėjimas teisėsauga, gėdos ir savęs kaltinimo jausmai. Šias psichologines reakcijas sukelia patirtas išnaudojimas, smurtas, grasinimai. Todėl svarbu ramiai reaguoti į nukentėjusio asmens elgesį, nepriimti jo ar jos emocijų asmeniškai. Neįkyrus, pagarbus, nesmerkiantis bendravimas padės sukurti pasitikėjimu grindžiamą santykį ir paskatins asmenį bendradarbiauti.

Prekybos žmonėmis aukų pasitikėjimas teisėsaugos pareigūnais neatšiejamas nuo būtinybės užtikrinti svarbiausius šių nukentėjusiųjų poreikius – grąžinti kontrolės jausmą ir saugumą. Tam būtina garantuoti informacijos apie nukentėjusiuosius konfidencialumą, tinkamai juos informuoti apie procesą, įtraukti į juos liečiančių sprendimų priėmimą, padėti gauti specializuotą pagalbą, apsaugoti nuo nusikalstamo poveikio. Kadangi prekybos žmonėmis aukoms kyla itin didelė rizika patirti nusikalstamą poveikį, svarbu detaliai aptarti, kaip jos turėtų elgtis, jei įtariamieji ar jų bendrininkai bandytų daryti įtaką.

Dėl patirtų traumų prekybos žmonėmis aukos dažnai nelinkę pačios ieškoti pagalbos. Todėl rekomenduojama susiekti su artimiausia pagalba prekybos žmonėmis aukoms teikiančia organizacija ir pakviesti jos atstovą prieš apklausą atvykti susitikti su auka, aptarti pagalbos galimybes. Asmeninis kontaktas bendraujant su patirtį šioje srityje turinčiu žmogumi gali būti svarbus veiksnys apsisprendžiant priimti siūlomą pagalbą.

BENDRAVIMAS SU NUKENTĖJUSIAISIAIS NUO SEKSUALINIŲ NUSIKALTIMŲ

Seksualiniai nusikaltimai apima išžaginimą, seksualinį prievartavimą, privertimą lytiškai santykiuoti, tvirkinimą, įtraukimą į prostituciją ir kt. Dažniausiai tai elgesys, kuriuo siekiama asmeninės seksualinės stimuliacijos pasinaudojant savo fiziniu, intelektiniu ar psichologiniu pranašumu aukos atžvilgiu.

Seksualiniai nusikaltimai sukelia didžiulę traumą jų aukoms, tačiau tikriausiai nėra kitos nusikaltimų rūšies, kurie būtų taip sunkiai atpažįstami ar kurios aukų liudijimais būtų taip nepasitikima.

Seksualinių nusikaltimų aukų ypatumai. Seksualinių nusikaltimų aukomis tampa tiek moterys, tiek vyrai, tačiau moterys nukenčia dažniau. Kiekvienas seksualinis nusikaltimas yra individualus, tačiau aukų reakcijos į patirtą prievartą yra panašios. Įprastai jos skirstomos į fizines ir emocines.

◆ **Fizinės reakcijos.** Seksualinės prievartos aukos dažniausiai skundžiasi galvos, nugaros, skrandžio skausmais, gausnesniu prakaitavimu, širdies darbo sutrikimais.

◆ **Emocinės reakcijos:**

◇ Pirmoji reakcija – **šokas**. Dėl patiriamo šoko aukų elgesys dažniausiai nėra adekvatus, galima dezorientacija. Auka gali pati sau neigti, kad patyrė seksualinę prievartą, ir kurį laiką atrodyti bei elgtis visiškai ramiai, lyg nieko nebūtų atsitikę.

◇ **Gėdos jausmas.** Kai aukos pripažįsta sau buvusios išžagintos ar pan., jos dažnai išgyvena gėdą. Daugelis jaučiasi netikusios ir smerktinos. Ypač didelį pasimetimą, gėdą ir kaltę išgyvena moterys, kurios siekė meilės, šilumos, draugystės ir tapo seksualiai išnaudojamos.

◇ **Baimė.** Seksualinės prievartos aukos gyvena tarsi nuolatiniame budrumo – laukdamos kažko blogo, nepasitikėdamos savimi ir aplinkiniais. Sustiprėja poreikis būti su kitais žmonėmis, nes bijoma, kad prievarta gali vėl pasikartoti. Pirmą savaitę po seksualinės prievartos gėdos, baimės ir nerimo jausmai gali būti ypatingai stiprūs, vėliau jų intensyvumas silpnėja. Nukentėjusius asmenis dažnai kamuoja įvairios baimės, ypač susijusios su vietomis, panašiomis į nusikaltimo vietą, pvz., uždarytą patalpų, viešų tualetų

baimė. Taip pat gali pasireikšti baimės, susijusios su nusikaltimą primenančiais dalykais, kaip kad baimė eiti miegoti, lipti į automobilį, ar baimės, susijusios su skriaudą primenančiais kvapais, garsais, vaizdiniais.

◇ **Bejėgiškumo jausmas.** Aukoms gali būti sunku susikaupti, atsiminti, sumažėti jų veiklos produktyvumas, mažėti motyvacija veiklai ir susiaurėti domėjimosi sritys. Kartu šie pokyčiai lemia bejėgiškumo pojūtį, savęs nuvertinimą.

◇ **Įkyrios mintys.** Gali padažnėti įkyrios, nevalingos mintys apie seksualinę prievartą. Tai skatina didesnį aukų jautrumą, dirglumą išoriniams aplinkos veiksniams.

◇ **Nerimas ir pyktis.** Sustiprėja nerimas, kuris dažnai išreiškiamas pykčio ir įniršio priepuoliais, galimi miego sutrikimai, košmarai, bandymai nusižudyti. Pyktį, kuris paprastai pasireiškia kaip natūrali gynyba išgyvenant skausmą, netektį, bejėgiškumą ir kuris turėtų būti nukreiptas į skriaudėją, dauguma seksualinės prievartos aukų yra linkusios nukreipti į save. Jų pyktis neretai virsta savižudybiu elgesiu – depresija, nenoru gyventi, savęs žalojimu, svajinimusi alkoholiu ar narkotinėmis medžiagomis. Kai kurios aukos patirtą skausmą mėgina malšinti nukreipdamos pyktį į išorę, tampa agresyvios, linkusios į delinkventinį elgesį.

◇ **Savęs menkinimas.** Moterys, patyrusios seksualinę prievartą, dažnai jaučiasi „kitokios nei visos“, baiminasi, kad emocinių problemų pripažinimas ir bandymas ieškoti psichologinės pagalbos bus tik patvirtinimas, kad „esu ne normali“. Taip pat seksualinių nusikaltimų aukoms neretai atrodo, kad jų kūnas yra bjaurus, „storas“, o tai gali lemti jų mitybos sutrikimus. Pavyzdžiui, merginos kartais nesąmoningai stengiasi tapti „vaikiškomis“ nevalgydamos, išvemdamos suvalgytą maistą, nuolat mankštindamosi, nes kūnas joms asocijuojasi su patirta prievarta.

Kodėl seksualinių nusikaltimų aukos tyli, nebendradarbiauja su teisėsauga?

Seksualinių nusikaltimų aukos dažnai ilgą laiką slepia patirtą prievartą. Pagrindiniai tokios paslapties saugojimo motyvai – nesaugumas, gėda ir kaltės jausmas.

Neretai nukentėjusieji baiminasi, kad jei kam nors papasakos apie tai, kas įvyko, juos gali nužudyti ar sužaloti, arba kad tai pakenks artimiesiems, kadangi taip buvo grasinta nusikaltimo metu. Dalis ilgą laiką slepia paslaptį manydami, kad jais nepatikės ir neapsaugos nuo kaltininko. Nepasitikėjimas teisėsauga taip pat yra viena iš priežasčių, kodėl nukentėję asmenys vengia atskleisti patirtą skriaudą. Dalis aukų bijo būti pačios apkaltintos ar nubaustos. Beveik visi, patyrę seksualinę prievartą, baiminasi apkalbų ir patyčių. Daug sumišimo ir pasimetimo išgyvena asmenys, kurie patyrė seksualinę prievartą iš tos pačios lyties atstovų.

Nesaugūs prabilti apie patirtą prievartą jaučiasi ir nukentėjusieji uždaroje ar pusiau uždaroje institucijose – laisvės atėmimo įstaigose, kariuomenėje, migrantų centruose, vaikų ir suaugusių gydymo ir globos įstaigose. Daugumoje šių įstaigų nėra patikimų procedūrų, reglamentuojančių galimybę greitai, tiesiogiai ir be tarpininkų nukentėjusiesiems susisiekti su pareigūnais, pranešti apie patirtą prievartą. Taip pat sunkiai atsiveria bažnyčių tarnautojų, dvasininkų seksualiai išnaudoti asmenys – juos kausto gėda, baimė. Be to, išdrįsę prabilti, jie dažnai pasmerkami ar net persekiojami savo bendruomenių narių, artimiausios aplinkos.

Klaidingai suvokta atsakomybė už prievartą

Merginos, patyrusios seksualinę prievartą, dažnai nepagrįstai jaučiasi kaltos ir atsakingos už tai, kas joms nutiko: „aš pati dėl visko kalta – nereikėjo ten eiti“, „aš turėjau numatyti, kad taip gali nutikti“, „aš pasitikėjau tais žmonėmis, buvau akla“, „aš turbūt to nusipelniau“, „aš turėjau sugebėti iš karto tam pasipriešinti“, „aš turėjau sugebėti tai kaip nors sustabdyti“, „aš turėjau sugebėti imtis veiksmų anksčiau ir neleisti, kad tai tęstųsi“, „jei nebūčiau atrodžiusi seksualiai, taip nebūtų nutikę“.

Merginų kaltės jausmą taip pat galima aiškinti kaltininko pastangomis savo atsakomybę ir kaltę perkelti aukai. Prievartautojai stengiasi nusimesti kaltę pasitelkdami manipuliacinį elgesį ir psichologinį spaudimą: papirkinėdami dovanomis, apsimesdami geradariais, įvairiai teisindami savo elgesį, kaltindami merginas seksualia išvaizda, manipuliuodami merginų šilumos ir meilės poreikiu, stengdamiesi sukelti gailestį ar bauginami, pasinaudodami jaunesnių mergaičių žinių stoka. Prireikia daug laiko ir pastangų, kad aukos sau atleistų, nustotų jausti gėdą ir kaltę.

Rekomendacijos bendravimui su seksualinių nusikaltimų aukomis

Bendraujant su seksualinių nusikaltimų aukomis reikėtų vadovautis tais pačiais principais, kaip ir bendraujant su prekybos žmonėmis aukomis (žr. skyrių „*Bendravimas su nukentėjusiais nuo prekybos žmonėmis*“). Svarbu elgtis taip, kad būtų užtikrinti svarbiausi seksualinę prievartą patyrusių asmenų poreikiai bei išvengta antrinės viktimizacijos.

Saugumo užtikrinimas:

- ◆ Pasirūpinkite neatidėliotinais nukentėjusiojo mediciniais poreikiais.
- ◆ Pasakykite nukentėjusiam asmeniui, kad dirbate su tokiais nusikaltimais ir juos patyrusiais asmenimis, todėl žinote, kaip jai ar jam sunku. Galite pasakyti: „suprantu, kad jums sunku ir nemalonu apie tai kalbėti, tačiau tokie dalykai nutinka, ir dabar svarbiausia padėti jums ir patraukti kaltininką atsakomybėn“.
- ◆ Pasiūlykite paskambinti šeimos nariui ar kitam žmogui, kuriuo nusikaltimo auka pasitiki.
- ◆ Prieš pradėdami apklausą – pagal galimybes nuraminkite nukentėjusį asmenį, pasirūpinkite, kad auka jaustųsi saugi, t. y. nepasiekiamą ją nuskriaudusiems asmenims ir jų bendrininkams.
- ◆ Aptarkite su nukentėjusiuoju jo ar jos apsaugos nuo keršto, bauginimo ar kito nusikalstamo poveikio galimybes.
- ◆ Padėkite nukentėjusiam asmeniui susisiekti su pagalbą seksualinės prievartos aukoms teikiančia organizacija, pvz., Kovos su prekyba žmonėmis ir išnaudojimu centru.
- ◆ Užtikrinkite nukentėjusiojo konfidencialumą.

Kontrolės atkūrimas ir informavimas:

- ◆ Pasiteiraukite, ar nukentėjęs asmuo nenorėtų atsigerti vandens, paklauskite, ar gali kalbėti.
- ◆ Suteikite asmeniui informaciją apie nukentėjusiojo teises, paaiškinkite, kaip toliau vyks procesas, kokiuose veiksmuose nukentėjusysis bus kviečiamas dalyvauti.
- ◆ Įtraukite asmenį į visų su juo ar ja susijusių sprendimų priėmimą.

- ◆ Užtikrinkite, kad visos intervencijos (medicininės, ekspertinės) vyktų su pakankama informacija pagrįstu nusikaltimo aukos sutikimu.

Pagarbus elgesys:

- ◆ Iš anksto apgalvokite klausimus ir kontroliuokite savo pasisakymus, kad išvengtumėte aukos kaltinimo. Neužduokite „kodėl“ klausimų, pvz., „kodėlėjote į tą butą“, arba atsakomybę aukai perkeliančių klausimų, pvz., „ar nemanote, kad jūsų elgesys rodė norą santykiuoti?“.
- ◆ Susilaikykite nuo asmeninių situacijos vertinimų.
- ◆ Kalbėdami apie nusikaltimą neparodykite gėdos, nejaukumo ar pasibjaurėjimo. Seksualinio nusikaltimo aukai svarbu matyti, kad bendrauja su pareigūnu, galinčiu profesionaliai priimti jos ar jo patirtį.

Kaip bendrauti su seksualinę prievartą patyrusiu vaiku:

- ◆ Stenkitės išlikti ramūs, išklauskite vaiką rimtai. Vaikui tokia suaugusiojo reakcija yra labai reikšminga, patvirtinanti jo išgyvenimų svarbą. Be to, matydamas ramias suaugusiųjų reakcijas, vaikas drąsiau jausis pasakodamas apie įvykius.
- ◆ Pasitikėkite vaiku. Tai yra esminė laikysenos nuostata, nes visos seksualinių nusikaltimų aukos labai jautriai reaguoja į joms rodomą nepasitikėjimą, šališką išgyvenimų vertinimą.
- ◆ Parodykite vaikui, kad jį ar ją suprantate. Pareigūnas savo dėmesinga, empatiška laikysena gali nesunkiai vaikui parodyti, kad supranta, apie ką vaikas kalba ir kaip vaikui nelenkva apie tai kalbėti.
- ◆ Nuraminkite vaiką ir palaikykite tokiais žodžiais:
 - ❖ *aš tikiu tavimi;*
 - ❖ *man gaila, kad tau taip atsitiko;*
 - ❖ *gerai, kad tu man pasakei apie tai;*
 - ❖ *tu nekalta dėl to, kas įvyko;*
 - ❖ *tu ne vienas, kuriam taip nutiko, taip atsitinka ir kitiems vaikams;*
 - ❖ *aš padarysiu viską, kad tau negrėstų pavojus.*

- ◆ Neleiskite laikyti prievartos paslapyje. Negalima palikti vaikui pasirinkimo išlaikyti prievartos faktą paslapyje. Pasakykite vaikui: „būna tokių paslapčių, kurių negalima saugoti; jei su tavimi kas nors blogai pasielgė – reikia papasakoti“. Kartu būtina užtikrinti vaiko teisę į konfidencialumą.
- ◆ Kantriai atsakinėkite į vaiko klausimus ir stenkitės išsklaidyti jo nerimą.
- ◆ Atsižvelkite į vaiko ir kaltininko santykį. Kiekviena situacija yra individuali, todėl vaikas nebūtinai nekės savo skriaudėjo ar pyks ant jo. Priešingai, vaikas gali norėti apsaugoti jam svarbų šeimos narį.
- ◆ Nežadėkite vaikui to, ko negalėsite išpildyti (pvz., „tavo mama nenusimins“ arba „su tuo, kas su tavimi taip pasielgė, nieko nenutiks“).

Apibendrinimas

Seksualiniai nusikaltimai sukelia intensyvią traumą nukentėjusiems asmenims. Todėl šių nusikaltimų aukos dažnai patiria įvairius sveikatos sutrikimus, ilgalaikes emocines reakcijas (baimę, nerimo priepuolius, pyktį, gėdą, bjaurėjimąsi savimi ir kt.). Svarbu ramiai ir kantriai reaguoti į aukos emocijas.

Leiskite asmeniui laisvai papasakoti apie įvykį, nepertraukinėkite, nesukubinkite. Klausimus pateikite tik po to, kai auka baigs savo pasakojimą. Kalbėdami su nukentėjusiu asmeniu apie nusikaltimą, neparodykite gėdos, nejaukumo ar pasibjaurėjimo. Seksualinio nusikaltimo aukai svarbu matyti, kad bendrauja su pareigūnu, galinčiu profesionaliai priimti jos ar jo patirtį.

Kadangi seksualinių nusikaltimų aukos ypatingai dažnai patiria stiprius gėdos ir savęs kaltinimo jausmus, bendraujant būtina išvengti klausimų ar teiginių, kurie galėtų rodyti aukos kaltinimą. Svarbu tvirtai vadovautis nuostata, kad jokios aplinkybės nepateisina seksualinės prievartos.

BENDRAVIMAS SU NUKENTĖJUSIAIS Nuo SMURTO ARTIMOJE APLINKOJE

Smurtas – tai veikimu ar neveikimu asmeniui daromas tyčinis fizinis, psichinis, seksualinis, ekonominis ar kitas poveikis, dėl kurio asmuo patiria fizinę, materialinę ar neturtinę žalą.¹¹⁵ Smurtas artimoje aplinkoje fiksuojamas tais atvejais, kai smurtaujama prieš asmenį, su kuriuo smurtautojas yra ar praeityje buvo susijęs santuokiniais, partnerystės, svainystės ar kitais artimais ryšiais, taip pat kai smurtas nukreiptas į kartu gyvenantį ir tvarkantį bendrą ūkį asmenį.

Nusikalstamos veikos, susijusios su smurtu artimoje aplinkoje, sudaro reikšmingą dalį visų užregistruojamų veikų.¹¹⁶ Tačiau, nors pranešimų apie smurtą artimoje aplinkoje skaičius nuolat auga, kas rodo didėjančią problemos suvokimą ir nepakantumą smurtui, tikrieji problemos mastai yra dar didesni. Dalis smurto aukų nesiryžta kreiptis pagalbos ir yra linkusios tikėtis, kad situacija nepasikartos.

Daugiausiai užregistruojama fizinio skausmo sukėlimo ar nežymaus sveikatos sutrikdymo atvejų, taip pat grasinimų nužudyti arba terorizavimo.¹¹⁷ Tačiau su smurtu artimoje aplinkoje gali būti susiję ir tokios veikos kaip nužudymas, sunkus sveikatos sutrikdymas, seksualiniai nusikaltimai, nusikaltimai nuosavybei.

Nemažą dalį nukentėjusiųjų nuo smurto artimoje aplinkoje sudaro vaikai. Pagal Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymą smurto artimoje aplinkoje aukomis laikomi tiek tiesiogiai smurtą patyrę vaikai, tiek ir vaikai, tapę smurto artimoje aplinkoje liudininkais ar gyvenantys aplinkoje, kurioje buvo smurtauta.¹¹⁸ Tačiau tokia išplėstinė samprata netaikoma baudžiamajame procese, kur nukentėjusiais pripažįstami tik tiesiogiai nukentėję asmenys.

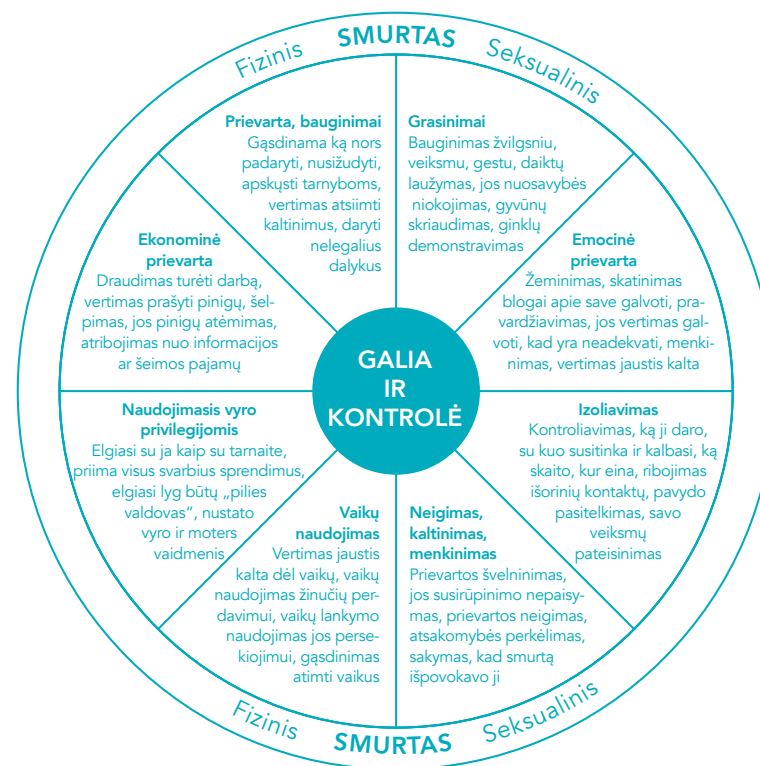
Smurtautojas ir smurto auka gali būti tiek skirtingų lyčių, tiek ir tos pačios lyties asmenys. Pagal oficialią užregistruotų nusikalstamų veikų statistiką absoliučia dauguma atvejų smurtautojai yra vyrai, o

nukentėjusiosios – moterys.¹¹⁹ Toliau aptariama smurto specifika, kuri itin būdinga santykiams tarp intymų partnerių, tačiau pateikiamos rekomendacijos aktualios ir bendraujant su kitais smurtą artimoje aplinkoje patyrusiais asmenimis.

Paprastai skiriamas sisteminis ir situacinis smurtas artimoje aplinkoje.

Situacinis smurtas – tai pavieniai situacinės agresijos artimoje aplinkoje epizodai, kuriuos gali iššaukti psichikos sveikatos sutrikimai, apsvaigimas nuo alkoholio, psichotropinių medžiagų ir pan.

Sisteminis smurtas – tai tęstinis elgesys, kai bauginant, naudojant fizinę, seksualinę prievartą ir kitas kontrolės taktikas kuriami ir palaikomi dominavimu grįsti santykiai su intymiu partneriu (11 pav.).

11 pav. Galios ir kontrolės ratas¹²⁰

119 2016 m. 80,4 proc. užregistruotų nukentėjusių asmenų sudarė moterys, 19,6 – vyrai. Įtariamųjų 91,4 proc. buvo vyrai, 8,6 proc. – moterys. 2017 m. sausio-rugsėjo mėn. 77,4 proc. užregistruotų nukentėjusių asmenų sudarė moterys, 22,6 proc. – vyrai. Atitinkamai per šį laikotarpį 90,7 proc. įtariamųjų buvo vyrai, 9,3 proc. – moterys (Informatikos ir ryšių departamento prie LR Vidaus reikalų ministerijos duomenys, forma NUK_DĖL SMURTO-IT), forma SMURTAS-IT).

120 Parengta pagal: Domestic Abuse Intervention project, Duluth, <https://www.theduluthmodel.org/>.

115 Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas, 2011 m. gegužės 26 d., Nr. XI-1425, *Valstybės žinios*, 2011, Nr. 72-3475, 2 str. 7 d.

116 Pavyzdžiui, 2017 m. sausio – rugsėjo mėn. nusikalstamos veikos, susijusios su smurtu artimoje aplinkoje, sudarė net 17 proc. visų užregistruotų veikų (Informatikos ir ryšių departamento prie LR Vidaus reikalų ministerijos duomenys).

117 Duomenys apie ikiteisminio tyrimo įstaigose užregistruotas nusikalstamas veikas, įtariamus (kaltinamus) asmenis nusikalstamų veikų padarymu, susijusių su smurtu artimoje aplinkoje (Informatikos ir ryšių departamentas prie LR Vidaus reikalų ministerijos, forma SMURTAS-IT).

118 Apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje įstatymas, 2 str. 5 d.

Didelė dalis fiksuojamų fizinio smurto artimoje aplinkoje atvejų yra sisteminio smurto apraiškos, savotiška „ledkalnio viršūnė“, po kuria slypi kitos smurtinio elgesio formos. Sistemini smurtas artimoje aplinkoje apima įvairius veiksmus, iš kurių ne visi užtraukia baudžiamąją atsakomybę, tačiau jų visuma gali parodyti, kad konkretus smurto epizodas nėra atsitiktinis atvejis, o elgesio su auka modelio dalis.¹²¹ Todėl gebėjimas atpažinti sisteminį smurtą yra būtinas siekiant užkirsti kelią tolesnei prievartai.

Bendravimas su sisteminio smurto artimoje aplinkoje aukomis yra nemažas iššūkis teisėsaugos pareigūnams, nes smurtautoją ir auką paprastai sieja emociniai, finansiniai saitai, bendri vaikai, bendras draugų ir pažįstamų ratas ir pan. Be to, sistemini smurtui būdinga tai, kad smurto intensyvumas didėja pamažu, smurto epizodus keičia ramesni laikotarpiai (kurie smurtinių santykių pradžioje gali apimti atsiprašymus, apgailestavimą, palankumo partnerei rodymą). Tai lemia, kad smurto artimoje aplinkoje auka, skirtingai nei asmuo, nukentėjęs nuo nepažįstamo žmogaus, išgyvena prieštarigus jausmus smurtautojo atžvilgiu. Pyktį ir pasiryžimą nutraukti smurtinius santykius keičia savęs kaltinimas, bandymas sau pateisinti smurtautojo veiksmus ir viltis, kad prievarta nebesikartos. Vėlesnėse smurtinių santykių etapuose nukentėjusioji gali jausti nuolatinę baimę ir bejėgiškumą. Svarbu ir tai, kad nukentėjusiosios dažniausiai pagrįstai bijo, kad kontaktas su teisėsauga gali lemti dar intensyvesnį smurtą ateityje.

Dovilė (vardas pakeistas): „Aš žinojau, kaip būna – atvažiuoja policija, išsiveža daugiausiai porai valandų pasišnekėt, jįsai grįžta tas žmogus dar labiau įpykęs.“¹²²

Panašiai kaip ir prekybos žmonėmis ar seksualinės prievartos aukoms, smurto artimoje aplinkoje aukoms dažnai būdingas gėdos jausmas.

Ieva (vardas pakeistas): „Aš niekur nesikreipiau, nes man buvo baisiai gėda. Čia turbūt kiekviena moteris tą patyrusi pajaučia. Visų pirma, kad pas mane šeimoj tokių dalykų nebūdavo (nusijuokia). Ir man atrodydavo prisipažint šeimai, draugam, artimiesiems, kad mane mušė...“¹²³

Psichologiniu požiūriu, smurto artimoje aplinkoje aukoms gali pasireikšti Stokholmo ar išmokto bejėgiškumo (aukos) sindromai, trukdantys palikti smurtautoją, kreiptis pagalbos, ar netgi lemiantys priešiškuo padėti norintiems asmenims.

121 Aduvavičiūtė, M. ir kiti. *Nusikaltimų aukų teisių direktyva: naujas požiūris į artimųjų smurto aukas*, Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas, 2014, p. 12.

122 Ištrauka iš Žmogaus teisių stebėjimo instituto 2017 m. atlikto interviu.

123 Aduvavičiūtė, M. ir kiti. *Nusikaltimų aukų teisių direktyva: naujas požiūris į artimųjų smurto aukas*, Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas, 2014, p. 26.

Stokholmo sindromas – psichologinio prisitaikymo prie smurtinės situacijos forma, kai auka, susidurianti su situacija, kurią priima kaip beviltišką ar neišvengiamą, pradeda jausti prierašumą smurtautojui.¹²⁴ Šis sindromas yra susijęs su „įtik“ reakcija į traumuojantį įvykį (plačiau žr. skyrių „*Nusikalstamos veikos psichologinis poveikis nukentėjusiesiems*“ → „*įtik*“ reakcija).

Išmokto bejėgiškumo (aukos) sindromas – smurto auka įpranta susitaikyti su patiriamu smurtu, vengia kreiptis pagalbos, nuvertina ar nepriima teikiamos pagalbos, nes nemano, kad įmanoma ką nors pakeisti. Išmoktas bejėgiškumas itin būdingas moterims, kurių mėginimai nutraukti smurtinius santykius buvo nesėkmingi ar kurios negavo tinkamos pagalbos.

Be su asmens psichologija susijusių veiksnių, gali egzistuoti ir **kitos aplinkybės**, dėl kurių smurto auka nesiryžta nutraukti santykių su smurtautoju, pavyzdžiui:

- ◆ Finansinė priklausomybė, pragyvenimo šaltinio, būsto neturėjimas.
- ◆ Aplinkinių (šeimos, draugų, visuomenės) nuostatos: aukos kaltinimas, skyrybų kaip moters pralaimėjimo vertinimas ir pan.
- ◆ Baimė prarasti vaikus.
- ◆ Socialinė izoliacija: nutrūkę ryšiai su šeima ir draugais, informacijos apie pagalbą neturėjimas.
- ◆ Smurtautojo atsako baimė. Tyrimai rodo, kad aukos bandymai nutraukti santykius su smurtautoju sustiprina smurto apraiškas. Išsituokusius arba gyvenančios atskirai moterys kreipiasi į policiją dėl buvusių sutuoktinių smurto dažniau negu ištekėjusios.¹²⁵

Pagrindinius policijos pareigūnų veiksmus gavus pranešimą apie smurtą artimoje aplinkoje ir atvykus į įvykio vietą nustato *Policijos pareigūnų reagavimo į pranešimus apie smurtą artimoje aplinkoje tvarkos aprašas*.¹²⁶ Toliau pateikiami svarbiausi patarimai, susiję su bendravimo procesu ir nukentėjusio asmens saugumo užtikrinimu. Taip pat rekomenduojame vadovautis bendraisiais patarimais, išdėstytais skyriuose

124 Stokholmo sindromo pavadinimas susijęs su 1973 m. Stokholme įvykdytu banko apiplėšimu, kurio metu keturi banko darbuotojai buvo paimti įkaitais ir praleido su pagrobėju penkias su puse paras. Išlaisvinti įkaitai atskleidė, kad jie vertino policiją kaip priešus, o pagrobėjui jautė emocinį prierašumą. Viena iš buvusių įkaičių po įvykio užmezgė artimus santykius su pagrobėju (<http://medical-dictionary.thefreedictionary.com/Stockholm+syndrome>).

125 Matusa, A. ir kiti. *Metodinės rekomendacijos policijos pareigūnams, kovojantiems su smurtu artimoje aplinkoje ir smurtu lyties pagrindu*. Vilnius, 2016, p. 14.

126 Policijos pareigūnų reagavimo į pranešimus apie smurtą artimoje aplinkoje tvarkos aprašas, patvirtintas Lietuvos policijos generalinio komisaro 2012 m. sausio 31 d. įsakymu Nr. 5-V-84.

„Bendravimo su nukentėjusiais pagrindai“, „Informacijos suteikimas nukentėjusiesiems“ ir „Nukentėjusiųjų apsauga nuo grėsmių, kurios atsiranda po nusikalstamos veikos“.

Rekomendacijos bendravimui su smurto artimoje aplinkoje aukomis

- ◆ Jeigu policiją iškvietė ne pati auka, pasakykite, kad gavote iškvietimą, tačiau nedetalizuokite, kas iškvietė policiją.
- ◆ Užduodami smurto aukai klausimus apie įvykio aplinkybes (kada ir dėl ko kilo konfliktas ir kt.), nesileiskite į svarstymus, kas kaltas dėl problemų šeimoje. Aiškiai parodykite, kad laikotės pozicijos, jog smurtinis problemų sprendimas jokiais atvejais nėra pateisinamas.
- ◆ Apklaustos metu išsiaiškinkite, ar įvykis buvo pavienis incidentas, ar yra vienas iš sistemingo smurto artimoje aplinkoje epizodų. Užduokite nukentėjusiajai klausimus, susijusius su galios ir kontrolės įtvirtinimo taktikomis (11 pav.). Pavyzdžiui, užduokite klausimus, kurie leistų nustatyti, ar auka yra bauginama, žeminama, izoliuojama.
- ◆ Jei smurtą patyręs asmuo negali aiškiai apibūdinti, kas nutiko, galite paklausti, ar teko patirti fizinį, seksualinį, psichinį smurtą. Atsakykite, kad pasitaiko, paprašykite detalizuoti – „kada tai atsitiko?“; „kaip atsitiko?“ ir pan. Apibūdinus smurtinio elgesio formas, galima padėti aukai geriau suprasti savo situaciją.¹²⁷
- ◆ Išsiaiškinkite, ar kartu gyvena vaikai. Tai gali rodyti ir tokios detalės kaip vaikiški batai koridoriuje ar žaislai. Jei aplinkoje, kurioje smurtauta, gyvena vaikai, informacija apie įvykį ne vėliau kaip kitą dieną turi būti perduota savivaldybės vaiko teisių apsaugos skyriui.
- ◆ Net jeigu pas tuos pačius asmenis atvykstate nebe pirmą kartą, neparodykite susierzinimo ir nekaltinkite smurto aukos, kad nėra jokių pokyčių. Patikinkite, kad sprendimas pakartotinai kreiptis pagalbos yra teisingas. Pasiteiraukite, kokia pagalba asmeniui reikalinga.

Rūta (vardas pakeistas): „Pirmą kartą pats susidūrimas su policija buvo, nežinau, gal tuo metu pasitaikė tyrėja ir suprantanti, ir kažkaip

¹²⁷ Metodinės rekomendacijos policijos pareigūnams, sprendžiantiems konfliktų šeimoje atvejus. Vilnius: Policijos departamentas prie Vidaus reikalų ministerijos, 2008, p. 34.

palaikanti, ir iš jos nebuvo tokios reakcijos, kad ką čia jūs darot. Tai buvo palaikymas. [...] Antrą kartą tyrimas jau buvo ne toks. Jaučiausi kalta, kad aš kreipiausi apskritai. Taip, buvo visai kita tyrėja, ir savijauta buvo tokia, kad maždaug pati kvaila, pati prisiprašei. Ypač po pirmų pokalbių su tyrėja, kai išėjau, tai norėjosi rėkti, ir verkti, ir bėgti, ir atrodė turbūt išvis nieko nedarysiu...“¹²⁸

- ◆ Padrąsinkite smurtą patyrusį asmenį kreiptis dar kartą, jeigu ateityje pasikartotų fizinis, seksualinis, psichologinis ar kitoks smurtas.
- ◆ Jei matote, kad smurto auka gėdijasi kalbėti, užtikrinkite, kad jos situacijoje nėra nieko gėdingo, su panašiomis problemomis susiduria daug žmonių. Patikinkite, kad kreipdamasi pagalbos priėmė teisingą sprendimą.
- ◆ Išlikite kantrūs, net jei auka pradeda teisinti smurtautoją, kalba nenuosekliai ar „sutiština spalvas“. Smurtą patyrę asmenys dažnai būna nepatogūs pašnekovai, nes išgyvena krizę. Tuo tarpu smurtautojas gali atrodyti ramus ir draugiškas.

Vaiva (vardas pakeistas): „Policija pabendravo su juo, jis jiems papasakojo porą anekdotų, jie priėjo prie manęs ir sako – tas jūsų vyras gi labai fainas vyrukas, jam dabar tiesiog sunku. [...] O tik atvažiavus, pirmas klausimas – tai kas yra? O tai dėl ko susipykot? Ir ta frazė – o tai dėl ko susipykot – ir tas žvilgsnis, nu maždaug, ką tu, isteriška moteriškė. Jie praktiškai skaitė, kad tai aš esu ta moteriškė, na tokia, nepakankamai tą vyrą apšokinėjusi ir jam čia dabar tiesiog sunku. Aš turėčiau iškentėt.“¹²⁹

- ◆ Su vaiku įvykio vietoje bendraukite tik neatidėliotinais atvejais, kai yra būtina sužinoti duomenis, reikalingus sulaukyti įtariamąjį, užkirsti kelią rengiamai nusikalstamai veikai ar apsaugoti įrodymus. Bendraujant su vaiku gali dalyvauti jo ar jos teisėtas atstovas, jeigu jis nėra smurtautojas.¹³⁰

Smurto artimoje aplinkoje aukos informavimas ir saugumo užtikrinimas:

- ◆ Visada atskirkite smurtą patyrusį asmenį nuo įtariamo smurto asmens, kad smurto auka būtų apsaugota nuo įtakos, grasinimo ar kitokio poveikio.

¹²⁸ Aduvičiūtė, M. ir kiti. Nusikaltimų aukų teisių direktyva: naujas požiūris į artimųjų smurto aukas, Vilnius: Žmogaus teisių stebėjimo institutas, 2014, p. 16.

¹²⁹ Ištrauka iš Žmogaus teisių stebėjimo instituto 2017 m. atlikto interviu.

¹³⁰ Lietuvos policijos generalinio komisaro 2012 m. sausio 31 d. įsakymu Nr. 5-V-84 patvirtintas Policijos pareigūnų reagavimo į pranešimus apie smurtą artimoje aplinkoje tvarkos aprašas, 5.1.2. p.

Dovilė (vardas pakeistas): „Iškart atskyrė mane nuo buvusio partnerio, aš vienoj patalpoj, jis kitoj, kad galėčiau normaliai kalbėt. Jeigu partneris sėdėtų vienam kambary, aš bijočiau dar labiau.“¹³¹

- ◆ Pasakykite smurtą patyrusiam asmeniui, kad su juo ar ja susisieks specializuoto pagalbos centro atstovai, kurie padės gauti psichologinę, teisinę ir kitą pagalbą.
- ◆ Įteikite smurtą patyrusiam asmeniui psichologinės pagalbos telefono numerį ir kitą rašytinę informaciją apie pagalbą teikiančias organizacijas.
- ◆ Jei smurtu įtariamas asmuo vežamas į policijos įstaigą, paaiškinkite smurto aukai, kad smurtautojas gali būti sulaikytas iki 48 val., o vėliau greičiausiai bus įpareigotas gyventi atskirai.
- ◆ Jei smurtu įtariamas asmuo nesulaikomas ir trūksta duomenų ikiteisminiam tyrimui pradėti, pasakykite nukentėjusiajam, kad ji ar jis gali pateikti policijai prašymą taikyti laikinąsias apsaugos nuo smurto priemones (įpareigojimą smurtautojui laikinai išsikelti iš gyvenamosios vietos ir (arba) įpareigojimą smurtautojui nesiartinti prie smurtą patyrusio asmens, nebendrauti, neieškoti ryšių su juo).
- ◆ Jei smurtu įtariamas asmuo pasislėpė ir smurto auka bijo, kad grįžus smurtautojui smurtas pasikartos, padėkite susisiekti su nakvynės paslaugas teikiančiu krizių centru. Kartu pasakykite, kad kai smurtautojas atsiras, jam gali būti taikomas įpareigojimas gyventi atskirai.
- ◆ Pasiteiraukite, ar yra žmogus (pvz., draugė, mama), kuriuo smurtą patyręs asmuo pasitiki, su kuriuo palaiko nuolatinį ryšį ir kuris galėtų pranešti policijai jei nutiktų kas nors blogo. Susisiekite su šiuo asmeniu ir paskatinkite kreiptis į policiją, jei smurtas pasikartotų.

Atlikti tyrimai rodo, kad smurtą patyrusios moterys labiausiai vertina šią policijos suteiktą pagalbą:¹³²

- ◆ Informacijos apie galimybes gauti pagalbą suteikimas, patarimai kaip apsisaugoti nuo smurto, nukreipimas į specializuotą pagalbą teikiančias organizacijas.

¹³¹ Ištrauka iš Žmogaus teisių stebėjimo instituto 2017 m. atlikto interviu.

¹³² Who will help me? Domestic Violence Survivors Speak Out About Law Enforcement Responses, <http://www.thehotline.org/wp-content/uploads/sites/3/2015/09/NDVH-2015-Law-Enforcement-Survey-Report.pdf>

- ◆ Realios pagalbos suteikimas, pavyzdžiui, inicijuojant smurtautojo iškeldinimą, nuvežant į krizių centrą.
- ◆ Laikinas smurtautojo sulaikymas, tyrimo inicijavimas.
- ◆ Tikėjimas moterimi ir patvirtinimas, kad tai, kas jai buvo daroma, yra nusikaltimas.

Apibendrinimas

Smurtas artimoje aplinkoje gali būti situacinis (dažniausiai susijęs su piktnaudžiavimu alkoholiu, narkotinėmis medžiagomis, psichikos sutrikimais) ir sisteminis. Pavojingiausia smurto artimoje aplinkoje forma yra sisteminis smurtas. Sisteminio smurto atveju fizinė prievarta yra viena iš taktikų, kuriomis smurtautojas siekia įvirtinti savo galią ir kontrolę aukos (įprastai intymaus partnerio) atžvilgiu. Kad atpažintumėte sisteminį smurtą, užduokite aukai klausimus, kurie leidžia nustatyti, ar auka yra bauginama, žeminama, izoliuojama ir pan.

Bendraujant su smurtą artimoje aplinkoje patyrusiu asmeniu itin svarbu patvirtinti, kad smurtas yra nepateisinamas. Aiški pozicija dėl smurtinio elgesio nepriimtino, parodymas aukai, kad ja tikima, yra būtini bendravimo ir pagalbos elementai.

Nukentėjusiems nuo smurto artimoje aplinkoje asmenims ypatingai svarbi parama ir saugumo užtikrinimas, nes patiriamas ne tik nusikaltimo sukeltas stresas, bet ir dvejonės, ar tinkama duoti parodymus prieš šeimos narį, kas bus, kai jis bus paleistas.

Smurto artimoje aplinkoje aukos dažnai patiria stiprius gėdos, savęs kaltinimo jausmus, dėl ilgalaikio traumavimo ir streso gali elgtis neadekvačiai. Todėl bendraudami venkite frazių ar reakcijų, kurios galėtų lemti papildomą traumą. Ramiai reaguokite į intensyvias emocijas, nepriimkite asmeniškai aukos rodomo pykčio.

Informuokite auką, kad su ja susisieks specializuoto pagalbos centro darbuotojai, kurie padės gauti reikiamą teisinę, psichologinę ir praktinę pagalbą.

Jei smurtu įtariamas asmuo vežamas į policijos įstaigą, paaiškinkite smurto aukai, kad smurtautojas gali būti sulaikytas iki 48 val., o vėliau greičiausiai bus įpareigotas gyventi atskirai. Jei smurtu įtariamas asmuo nesulaikomas ir trūksta duomenų ikiteisminiam tyrimui pradėti, informuokite apie galimybę taikyti laikinąsias apsaugos nuo smurto

priemonės (įpareigojimą smurtautojui laikinai išsikelti iš gyvenamosios vietos ir (arba) įpareigojimą smurtautojui nesiartinti prie smurtą patyrusio asmens, nebendrauti, neieškoti ryšių su juo).

Sisteminio smurto atveju smurtinių santykių nutraukimas yra sudėtingas procesas, dažnai reikalaujantis skirtingų sričių specialistų pagalbos. Todėl į pakartotinius pranešimus apie smurtą svarbu reaguoti taip pat rimtai kaip ir į pirmąjį pranešimą, susilaikyti nuo auką kaltinančių pastabų.

BENDRAVIMAS SU NUKENTĖJUSIAISIAIS NUO NEAPYKANTOS NUSIKALTIMŲ

Neapykantos nusikaltimais kėsinama į asmens tapatybę,¹³³ kurios asmuo įprastai negali pakeisti. Šių nusikaltimų aukoms dažnai kyla itin didelė antrinės ir pakartotinės viktimizacijos, keršto ar bauginimo grėsmė. Todėl neapykantos nusikaltimų aukos laikomos pažeidžiamomis, o jų poreikių įvertinimui turi būti skiriamas ypatingas dėmesys.¹³⁴ Tinkamas teisėsaugos pareigūnų elgesys gali ženkliai pagerinti nukentėjusiųjų emocinę bei psichologinę būseną ir padėti jiems visavertiškai dalyvauti baudžiamajame procese. Taip pat svarbu suprasti neapykantos nusikaltimų specifiką, todėl toliau pristatomi pagrindiniai šių nusikaltimų bruožai.

Neapykantos nusikaltimų samprata

Kas yra neapykantos nusikaltimai?

Neapykantos nusikaltimų terminas yra vartojamas siekiant apibūdinti nusikalstamas veikas, kurių motyvas yra neapykanta asmenų grupei ar jai priklausančiam asmeniui dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų. Todėl beveik kiekviena nusikalstama veika prieš asmenį, visuomenę ar nuosavybę gali būti neapykantos nusikaltimu, jei ji motyvuota prietarais ar išankstinėmis neigiamomis nuostatomis apie minėtas asmenų grupes ar joms priklausančius asmenis.¹³⁵

133 Švaraitė, I. *Kriminologas: neapykantos nusikaltimai nusitaiko į asmens tapatybę*, 2017-06-07, <http://manoteises.lt/straipsnis/kriminologas-neapykantos-nusikaltimai-nusitaiko-asmens-tapatybe/>.

134 Tai nustatyta ir Direktyvoje 2012/29/ES, kuria nustatomi būtinausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai ir kuria pakeičiamas Tarybos pamatinis sprendimas 2001/220/TVR, 22 str. 3 d.

135 Išsamiau apie neapykantos nusikaltimus žr.: Metodinės rekomendacijos dėl nusikalstamų veikų, padarytų rasiniais, nacionalistiniais, ksenofobiniais, homofobiniais ar kitais diskriminacinio pobūdžio motyvais, ikiteisminio tyrimo organizavimo, vadovavimo jam ir atlikimo ypatumų, patvirtintos Generalinio prokuroro 2009 m. gruodžio 23 d. įsakymu Nr.12.14-40, <http://www.prokuraturos.lt/data/public/uploads/2015/12/met-rek-del-neapykantos-2009-12-23.pdf>.

Neapykantos nusikaltimai dažniausiai yra skirstomi į dvi kategorijas:

- ◆ neapykantos kalbą, kurios atitikmeniu Lietuvoje galima laikyti **neapykantos kurstymą** – šioms veikoms yra būdinga tai, kad jos dažniausiai padaromos naudojant kalbines priemones, t. y., raštu ar žodžiu išreiškiant tam tikrus teiginius, žodžius, panaudojant įvairius kurstomojo, diskriminacinio pobūdžio prasmę turinčius simbolius (ženklus ir kitus objektus);¹³⁶
- ◆ **kitus neapykantos nusikaltimus**, kurių sudėtį sudaro su fiziniiais išpuoliais susiję incidentai, pavyzdžiui, fizinis smurtas, nusikaltimai tokių žmonių grupių ar jų narių nuosavybei – vandalizmas, nuosavybės naikinimas. Tokiais atvejais inkriminuojamas konkretus BK straipsnis (pvz., fizinio skausmo sukėlimas), o neapykantos motyvas yra sunkinanti aplinkybė.¹³⁷ Nužudymo, sunkaus ir nesunkaus sveikatos sutrikdymo atveju neapykantos motyvas yra kvalifikuojantis požymis.¹³⁸

Neapykantos nusikaltimų ypatybės

Neapykantos nusikaltimai dažniausiai įvykdomi viešojoje erdvėje, pvz., gatvėje, parduotuvėje, viešajame transporte, taip pat ir virtualioje erdvėje – interneto portalų (socialinių tinklų, naujienų portalų) komentarų skiltyse, tinklaraščiuose, forumuose ir pan. Nuo neapykanta motyvuoto nusikaltimo aukos gali nukentėti ne tik fizinio (užpuolimas, stumdymas, pargriovimas ir pan.), bet ir žodinio incidento metu (įžeidinėjimas, užgauliojimas, tyčiojimasis, žeminimas ir kt.). Svarbu suvokti, kad šoką ir psichologinę traumą nukentėjusiesiems gali sukelti tiek fiziniai, tiek žodiniai neapykantos incidentai.

Neapykantos nusikaltimai retai būna nukreipti į konkretų asmenį kaip tokį. Įprastai jie siunčia aiškią neigiamą žinutę žmonių grupėms, kurioms nukentėjusieji realiai ar tariamai priklauso (pvz., LGBT* bendruomenei¹³⁹ ar mažumos religinėms bendruomenėms), jog šios grupės visuomenėje yra nepageidaujamos.¹⁴⁰

Nuo neapykantos nusikaltimų gali nukentėti ir tie asmenys, kurie patys

136 Atsakomybė už su neapykantos kurstymu susijusias veikas yra nustatyta BK XXV skyriuje „Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai asmens lygiateisiškumui ir sąžinės laisvei“ (169, 170 ir 170¹ str.).

137 BK 60 str. 1 d. 12 p.

138 BK 129 str. 2 d. 13 p., BK 135 str. 2 d. 13 p.), BK 138 str. 2 d. 13 p.

139 LGBT* – lesbietės, gėjai, biseksualūs ir translyčiai asmenys. Sutrumpintas pavadinimas naudojamas referuojant į įvairių seksualinių orientacijų bei lytinių tapatybių asmenis ar jų bendruomenes.

140 Normantaitė, K. *Atsakas į neapykantos nusikaltimus: situacijos Lietuvoje apžvalga*. Žmogaus teisių stebėjimo instituto tyrimas, Vilnius, 2017.

nepriklauso konkrečiai socialinei grupei, bet kaltininko yra susiejami su šia grupe, kitaip tariant – priskiriami jai **pagal asociaciją**. Pavyzdžiui, jeigu vienas iš dviejų partnerių priklauso tautinei ar religinei mažumai, šiai bendruomenei pagal asociaciją gali būti priskiriamas ir kitas partneris. Priskyrimą pagal asociaciją gali lemti ir nukentėjusiojo draugystės ar kiti artimi ryšiai, priklausymas tam tikroms organizacijoms.¹⁴¹ Todėl net pareigūnui sužinojus, kad nukentėjęs asmuo pats nėra pažeidžiamos grupės narys, klaidinga iškart atmesti galimą neapykantos motyvą. Be to, kad būtų užfiksuotas neapykantos nusikaltimas, nukentėję asmenys patys neprivalo pagrįsti ar pateikti įrodymų apie priklausymą konkrečiai grupei.¹⁴² Neapykantos nusikaltimų atvejais reikšminga atsižvelgti į incidento aplinkybes, tokias kaip: vieta (ar incidentas įvyko šalia maldos namų, užsieniečiams priklausančios parduotuvės, gėjų klubo ir pan.), nusikaltimo pobūdis (pvz., asmenų turtas sugadintas panaudojant antisemitinius simbolius), kaltininkas (pvz., ekstremistinėmis pažiūromis pasižyminčios grupuotės narys) ir pan. Šios aplinkybės gali padėti atpažinti neapykantos nusikaltimą nepriklausomai nuo to, ar nukentėjęs asmuo pats priklauso pažeidžiamai kategorijai, ar yra kaltininko jai priskirtas.

Kas nukenčia nuo neapykantos nusikaltimų?

Baudžiamajame kodekse įtvirtintas asmens ar asmenų grupių bruožų, dėl kurių gali būti įvykdytas neapykantos nusikaltimas, sąrašas:¹⁴³

- ◆ amžius
- ◆ lytis
- ◆ seksualinė orientacija
- ◆ neįgalumas
- ◆ rasė
- ◆ tautybė
- ◆ kalba
- ◆ kilmė
- ◆ socialinė padėtis
- ◆ tikėjimas, įsitikinimai
- ◆ pažiūros

Lietuvos institucijų pateikiama statistika rodo, kad dažniausiai nuo neapykantos nusikaltimų nukenčia asmenys, į kuriuos neapykanta yra nukreipama dėl jų tautybės ir seksualinės orientacijos (sudėjus 2014-2017 metų duomenis, neapykantos kurstyimo nusikaltimai tautybės pagrindu

sudarė 45 % visų užregistruotų neapykantos nusikaltimų, nusikaltimai dėl seksualinės orientacijos – 34 %).¹⁴⁴

Tačiau apie didelę dalį neapykantos nusikaltimų apskritai nėra pranešama, todėl ir pateiktoje statistikoje šie atvejai neatsispindi. Labai svarbu, kad teisėsaugos pareigūnai tinkamai reaguotų į išpuolius prieš visų pažeidžiamų ar pažeidžiamoje situacijoje esančių grupių narius, t. y. įvertintų egzistuojantį neapykantos motyvą, užfiksuotų nusikalstamą veiką ir imtųsi jos tyrimo.

Kuo neapykantos nusikaltimai skiriasi nuo kitų nusikaltimų?

Beveik kiekvienas nusikaltimas gali būti neapykantos nusikaltimu. Siekiant įvertinti, ar įvykdytas būtent neapykantos nusikaltimas, svarbu nustatyti, koks buvo nusikalstamos veikos motyvas.

Neapykantos motyvą turinčiais nusikaltimais taikomasi į tuos aukų tapatybės bruožus, kurių nukentėjusieji dažniausiai negali kontroliuoti ar pakeisti, pvz., rasė, seksualinė orientacija, negalia. Būtent dėl to šio pobūdžio nusikaltimai sukelia nukentėjusiesiems didelį nerimą, baimę ir psichologinę žalą. Pavyzdžiui, neapykantos kurstytojai „skleidžia žmogaus orumą itin žeminančią žinią, t. y. kad auka – tai ne žmogus ir ne asmenybė, turinti savo gebėjimus ir patirtį, o beveidis, viena savybe apibūdinamos grupės narys“.¹⁴⁵ Nemaža dalis neapykantos nusikaltimų aukų smurtą ir priekabiavimą gali suprasti kaip išpuolį prieš jų tapatybės šerdį (taip nebūtinai jaučiasi kitų nusikaltimų aukos).¹⁴⁶ Be to, neapykantos nusikaltimai daro žalą ne tik pavieniems asmenims, bet ir visuomenei: skatina nesantaiką, trukdo darniai jos raidai.

Kodėl nukentėjusieji nėra linkę pranešti apie neapykantos nusikaltimus?

Neapykantos nusikaltimų aukų vengimą pranešti teisėsaugai apie patirtą nusikaltimą lemia keletas reikšmingų veiksnių:

- ◆ nusivylimas teisine sistema;
- ◆ manymas, kad neapykantos motyvas bus ignoruojamas;¹⁴⁷

141 Chaib, S. O. Škorjanec v Croatia: victims of racist hate-crime “by association” protected by ECHR, 2017-06-13, <https://strasbourgobservers.com/2017/06/13/skorjanec-v-croatia-victims-of-racist-hate-crime-by-association-protected-by-echr/>

142 Hate Crime Operational Guidance, 2014: College of Policing Limited, 5p. http://www.report-it.org.uk/files/hate_crime_operational_guidance.pdf

143 Baudžiamojo kodekso 169, 170 ir 170¹ straipsnių pakeitimo įstatymo projektas Nr. XIIP-4575(2), 2017 m. kovo 29 d.

144 Duomenys prieinami Informatikos ir ryšių departamento prie Vidaus reikalų ministerijos svetainėje, <http://old.ird.lt/statistines-ataskaitos/?lang=lt&rt=1>

145 Hate crime in the European Union, 2012: EU Agency for Fundamental Rights, <http://fra.europa.eu/en/publication/2012/hate-crime-european-union>

146 Bilewicz, M. ir kiti. Pagalba nukentėjusiems nuo homofobinių, bifobinių ir transfobinių neapykantos nusikaltimų. Praktinis vadovas, Vilnius, Lietuvos gėjų lyga, 2016, p. 20 p. http://hatenomore.net/publ/05-National-toolkit_lt-ok.pdf

147 Ten pat, 24 p.

- ◆ baimė, kad teisėsaugos institucijos nesuteiks tinkamos apsaugos, kuri yra numatyta įstatymuose;¹⁴⁸
- ◆ baimė patirti tolesnį traumavimą, nepagarbą, netoleranciją ar diskriminavimą iš pačių pareigūnų;
- ◆ nukentėjusiųjų abejonės dėl to, ar teisėsaugos institucijos priims juos be išankstinio nusistatymo ir (ar) priešiško;¹⁴⁹
- ◆ baimė atskleisti aplinkiniams savo tapatybę (tai ypatingai aktualu kalbant apie LGBT* bendruomenės narius);
- ◆ nukentėjusieji pabėgėliai, migrantai ar prieglobsčio prašytojai vengia pranešti apie neapykantos incidentus, nes bijo teisėsaugos, yra susirūpinę dėl savo statuso valstybėje ar vykstančių prieglobsčio suteikimo procedūrų; neretai šie asmenys neturi asmens dokumentų, kas taip pat sulaukia juos nuo pranešimo apie neapykanta motyvuotus nusikaltimus.¹⁵⁰

Reikšmingą įtaką (ne)pasitikėjimui teisėsauga daro ir ankstesnės pačių nukentėjusiųjų ar kitų jų bendruomenės narių patirtys bendraujant su teisėsaugos pareigūnais.¹⁵¹ Todėl pirminė pareigūnų reakcija, bendravimo pobūdis ir veiksmai yra ypatingai svarbūs ne tik trumpuoju laikotarpiu – siekiant užtikrinti nukentėjusiojo poreikius „čia ir dabar“, bet ir ilguoju laikotarpiu – kuriant pasitikėjimo ir bendradarbiavimo ryšius.

Rekomendacijos bendravimui su neapykantos nusikaltimų aukomis

- ◆ Išlikite ramūs ir profesionalūs, objektyviai vertinkite situaciją. Venkite išankstinių neigiamų nuostatų ir stereotipų apie nukentėjusiųjų elgesį, kultūrą, religiją ar gyvenimo būdą.
- ◆ Jeigu reikalinga, iškvieskite vertėją ir padėkite asmeniui suprasti, kad yra laukiama, kol atvyks vertėjas, padėsiantis jums bendrauti.

148 ECRI ataskaita apie Lietuvą. Penktasis stebėsenos etapas, Europos komisija kovai su rasizmu ir netolerancija, 2016 m. kovo 18 d., <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Lithuania/LTU-CbC-V-2016-020-LIT.pdf>

149 Kreipimasis į Vidaus reikalų ministeriją „Dėl efektyvaus valstybės institucijų atsako į nepageidaujamą neapykantos nusikaltimų reiškinį Lietuvoje“, 2017 m. balandžio 10 d., Nr. LGL-20170410/1.

150 *Key migration issues: one year on from initial reporting*, EU Agency for Fundamental Rights, 2016, <http://fra.europa.eu/en/publication/2016/key-migration-issues-one-year-initial-reporting>

151 Atlikti tyrimai atskleidžia, kad net 77,8% apklaustų neapykantos nusikaltimų aukų, kurioms teko bendrauti su ikiteisminio tyrimo pareigūnais, teigia, jog su jomis nebuvo bendraujama pagarbiai, jautriai, profesionaliai ir nediskriminuojant (*Protection of Hate Crime Victims' Rights: the case of Lithuania*, 2013: Žmogaus teisių stebėjimo institutas, <https://hrmi.lt/uploaded/Apzvalgos/Hate%20Crimes%20Victims%20Rights%20Study%20EN%202013.pdf>)

- ◆ Paklauskite, kaip nukentėjęs asmuo norėtų, kad į jį ar ją būtų kreipiamasi (tai ypač aktualu, jei nukentėjusiojo išvaizda nesutampa su asmens dokumentuose nurodyta lytimi).
- ◆ Atsižvelkite į kultūrinius skirtumus ir galimus specifinius nukentėjusiojo poreikius, pvz., pageidavimą bendrauti su tos pačios lyties pareigūnu. Tai gali būti svarbu sukuriant saugią aplinką nukentėjusiajam duoti parodymus.
- ◆ Jeigu nežinote, kaip būtų geriausia konkrečiu atveju pasielgti, kadangi nesate susipažinęs su atitinkamos religijos ar kultūros tradicijomis, atvirai ir mandagiai apie tai pasakykite bei pasiteiraukite paties nukentėjusiojo, kaip geriausiai galite jam ar jai padėti.¹⁵²
- ◆ Neklauskite nukentėjusiųjų, ar jų nuomone, buvo įvykdytas neapykantos nusikaltimas, taip pat neteikite savo išankstinių išvadų šiuo klausimu, tačiau rimtai vertinkite galimą neapykantos motyvą.¹⁵³
- ◆ Neprašykite nukentėjusiojo įrodyti, kad jis ar ji tikrai priklausoma tam tikrai pažeidžiamai grupei.
- ◆ Pripažinkite įvykusio incidento rimtumą ir nukentėjusiojo patirtą žalą, net jei auka nepatyrė fizinių sužalojimų.
- ◆ Nekritikuokite nukentėjusiojo elgesio, neužduokite klausimų „kodėl“ (pvz., kodėl nukentėjęs asmuo lankėsi tam tikroje vietoje, kodėl dėvėjo tautybę ar religiją išduodančius apdarus, kodėl reiškė šiltus jausmus savo tos pačios lyties partneriui(ei), žinodamas, kad visuomenė yra nusiteikusi priešiška, ir pan.).
- ◆ Papasakokite apie numatomą tyrimo eigą (bent apie artimiausius žingsnius).
- ◆ Informuokite nukentėjusįjį apie konfidencialumo apsaugą ir imkitės priemonių konfidencialumui užtikrinti.¹⁵⁴ Tai ypač svarbu asmenims, kurie nėra atskleidę savo seksualinės orientacijos šeimai, draugams, kolegoms ir kt. Informacija apie nukentėjusiųjų seksualinę orientaciją ar lytinę tapatybę

152 *Hate Crime Operational Guidance*, 2014: College of Policing Limited, <http://www.college.police.uk/What-we-do/Support/Equality/Documents/Hate-Crime-Operational-Guidance.pdf>

153 *Responding to Hate Crimes: A Police Officer's Guide to Investigation and Prevention*, International Association of Chiefs of Police

154 *Hate Crime Operational Guidance*, 2014: College of Policing Limited, <http://www.college.police.uk/What-we-do/Support/Equality/Documents/Hate-Crime-Operational-Guidance.pdf>

be aiškaus jų sutikimo negali būti atskleista nei nukentėjusiųjų šeimos nariams, nei kitiems asmenims.

- ◆ Jeigu yra tokia galimybė, suteikite nukentėjusiesiems informaciją apie emocinės, psichologinės ir teisinės paramos bei pagalbos tarnybas.¹⁵⁵

Kaip ir kitų nusikaltimų atveju, patirtys, susidūrus su neapykantos nusikaltimu, kiekvienam nukentėjusiajam gali sukelti visiškai skirtingus išgyvenimus. Šių išgyvenimų intensyvumas gali priklausyti nuo asmeninių savybių, turimų socialinių ryšių, ankstesnių patirčių bendraujant su teisėsauga ir pan. Tačiau visais atvejais svarbu atsižvelgti į tai, kad nuo neapykantos nusikaltimų nukentėję asmenys gali būti labiau pažeidžiami dėl tam tikrų savo asmeninių savybių ar padėties, kurioje jie yra (pvz., dėl turimos negalios, kitiems asmenims neatskleistos seksualinės orientacijos, skirtingos kultūrinės aplinkos).

Apibendrinimas

Neapykantos nusikaltimų terminas yra vartojamas siekiant apibūdinti nusikalstamas veikas, kurių motyvas yra neapykanta asmenų grupei ar jai priklausančiam asmeniui dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų.

Neapykantos nusikaltimais kėsinama į asmens tapatybę, kurios asmuo įprastai negali pakeisti. Šių nusikaltimų aukoms dažnai kyla itin didelė antrinės ir pakartotinės viktimizacijos, keršto ar bauginimo grėsmė. Todėl neapykantos nusikaltimų aukos laikomos pažeidžiamomis, o jų poreikių įvertinimui turi būti skiriamas ypatingas dėmesys.

Bendraujant su nuo neapykantos nusikaltimų nukentėjusiais asmenimis, svarbu vengti išankstinių neigiamų nuostatų ar stereotipų apie nukentėjusiųjų elgesį, kultūrą, religiją ar gyvenimo būdą. Kartu siūlytina atsižvelgti į kultūrinius ar kitus skirtumus, kurie gali lemti specialius nukentėjusiųjų apsaugos poreikius.

Neapykantos incidentas (žodinis ar fizinis) nukentėjusiam asmeniui gali sukelti reikšmingą emocinę žalą, stresą ir išgyvenimus, kuriuos nebūtinai gali jausti nuo kito pobūdžio nusikaltimų nukentėję asmenys. Todėl neapykantos nusikaltimo sukelta žala turėtų būti vertinama rimtai.

¹⁵⁵ Šiuo metu Lietuvoje nėra nei vienos pagalbos tarnybos, kuri veiktų „vieno langelio“ principu ir teiktų kompleksinę pagalbą visų nusikaltimų aukoms. Tačiau nukentėjusiesiems galite įteikti turimas informacines skrajutes, kuriose būtų nurodyti emocinės paramos linijų kontaktai, nemokamą teisinę pagalbą teikiančių institucijų (valstybės garantuojamos teisinės pagalbos, universitetų teisės klinikų) ir kiti potencialiai naudingi kontaktai.

Žmogaus teisių
stebėjimo institutas